

Vuk Stefanović Karadžić

Crna Gora i Crnogorci

1837

SADRŽAJ

Uvod

Zemlja

Ljudi

Pregled istorije

Način praviteljstva

Život sa susjedima

Način života

Zakon (vjera) i nauka

Naravi i običaji

Uvod

Malena Crna Gora već od više stoljeća zauzima važno mjesto u istoriji Turske Carevine, i s pravom zaslužuje da se Evropa njome pozabavi radi viteškog odupiranja njenijeh stanovnika protiv pokušaja sto puta nadmoćnijih Osmanlija da je pokore. Zato držim da će dobro doći opis ove *zemljice*, njenijeh *stanovnika*, njene starije i novije *istorije*, *oblika vladavine*, *odnosa prema pograničnijem susjedima*, *načina života*, *stanja crkve i škole*, i opis *naravi i običaja*, opis istina kratak ali izrađen po vlastitom promatranju i crpen iz nesumnjivo pouzdanih originalnijeh izvora. Štaviše, laskam sebi da ću ovijem popuniti jednu prazninu poznavanja i istorije ovijeh krajeva, i u isto vrijeme pružiti čitateljima ove zbirke Opisa putovanja i zemlja štivo ako i ne baš vrlo privlačno, a ono u svakom slučaju zanimljivo. Naša je pri ovom težnja da opisujemo prosto, jasno i istinito bez svakog romantičkog kićenja.

I Zemlja

Malu ali u historijama često pominjatu brdovitu zemlju, koju Mlečani u prijevodu nazivaju Montenegro, zovu tako isto i njeni slavenski stanovnici; Crna Gora (Schwarzgebirge). Ona se graniči sa sjevera turskijem pašalukom Hercegovinom, sa istoka i juga Zetom i turskom Arbanijom, a sa zapada austrijskom Arbanijom, koja se uskim pojasom proteže između Jadranskog mora i Crne Gore do Turske Arbanije, i koja je samo nekoliko sati hoda dijeli od mora, a kod Kotora samo na puškomet^[1].

To je jugozapadni dio nekadašnje srpske kraljevine i carevine, čije je granice pod carem Stefanom Dušanom oko polovine 14. stoleća zapljuskivalo Jadransko i Crno more, Arhipelag i Dunav. Veličinu Crne Gore sami mještani cijene da se za tri dana može prijeći u svakom pravcu. Zbog divljijih kulturnijih prilika do danas nije bilo moguće postaviti određene granice u tijem krajevima.

Pogranične turske varoši i gradovi jesu: *Nikšići, Kolašin, Spuž, Podgorica, Žabljak i Bar*. K njima se može pribrojiti i *Skadar*, do koga se od pograničnijih nahija Rijeke i Crmnice može preko Skadarskog jezera (blata) doploviti za osam sati.

Da bi izbjegao docnije ponavljanje, olakšao shvatanje cjeline i doveo sve u skladnost, ovdje moram biti malo prostraniji, te molim čitaocima da se ne umore.

Sadašnju crnogorsku oblast čine prava Crna Gora, sastavljena od četiri nahije i Brda. - Nahije se zovu:

1. *katunska* (najveća od svih),
2. *riječka*,
3. *lješanska*, i
4. *Crmnica* (koju mještani, istina ređe, zovu i *Crnica*, a još ređe pridjevom, kao ostale, *crnička* i *crmnička*).

Svaka se nahija dijeli na plemena^[2], koja imaju zasebne nazive. Tako nahija katunska ima ovijeh devet plemena: *Cetinje, Njeguši, Čeklići, Bjelice, Cuce, OZRINIĆI, Komani, Zagorač i Plješevci*. Nahija riječka ima pet: *Gradani, Ljubotin, Ceklin, Dobarsko Selo i Kosijeri*. Lješanska ima samo tri: *Dražovina, Gradac i Buronje*, a Crmnica ih ima sedam: *Boljevići, Limljani, Gluhi Do, Brčele, Dupilo, Sotonići i Podgor*,

Brda neki broje sedam^[3], i to: *Bjelopavlići, Piperi, Rovci (i Rovca), Morača, (gornja i donja), Vasojevići, Bratonožići i Kući*. Drugi dijele Brda na: 1) *Bjelopavliće sa plemenima Petušinovići, Pavkovići i Vražegrmci*; 2) *Pipere* s plemenima *Crnci, Stijena i Đurkovići*; 3) *Moraču* s plemenima *gornja i donja Morača i Rovci*; i 4) *na Kuče* s plemenima *Drekalovići, Bratonožići, Vasojevići, Orahovo i Zatrijebač*.

Osim Bjelopavlića i nekih neznatnijih krajičaka sva je zemlja vrlo brdovita i kamenita. U cijeloj *katunskoj nahiji*, koja čini gotovo polovinu cijele Crne Gore, ništa se drugo ne može vidjeti do velike gomile stijena, i po njima je, po svoj prilici, i zemlja tako prozvana. Crnogorci vele u šali da se bogu, kad je išao po zemlji i sijao kamenje, u Crnoj Gori prodrla vreća, i sve se tu sručilo. - Prije Turaka veći dio od ove četiri nahije po svoj prilici nije ni bio naseljen; bar za katunsku se nahiju kao pouzdano pripovijeda da su tu bili samo ljeti stanovi (bačije, katuni) što i samo ime nahije svjedoči.

Pravijeh ravnica ima u Crnoj Gori vrlo malo. Najveća je ona u Crmnici oko rijeke istoga imena do Skadarskog blata. Zatijem Cetinjsko polje u katunskoj nahiji oko 500 hvati široko i oko 3000 hvati dugo, opkoljeno visokijem brdima, i za koje se po prilici sluti da je nekad bilo jezersko dno. Ali na tom tobožnjem jezerskom dnu sad ima malo vode; samo na južnom kraju, koji je manje kamenit, ima nekoliko kladenaca; a na sjevernom, gdje se nastanilo pleme *Cetinje*, sam je kamen, i ništa se ne može sijati.

Od rijeka mogu se pomenuti: 1) *Crnojevića rijeka*, izvire u riječkoj nahiji, kojoj je i ime dala, i poslije kratkog toka u pravcu jugoistočnom utiče u Skadarsko jezero. Već na samom izvoru tako je jaka da na njoj melje više vodenica, a od uspora jezerskog toliko je duboka da manje lađice mogu gotovo do izvora njome ploviti. Na mjestu dokle se može na lađama uz vodu veslati podignuto je nekoliko kuća, i tu se svake subote drži pazar, na koji dolaze ne samo Crnogorci iz sve četiri nahije nego i susjedi iz turskijeh i austrijskijeh oblasti.

- 2) *Crmnica*, koja izvire u crmničkoj nahiji i s jugozapadne strane također se uliva u Skadarsko jezero. I po njoj se na priličnoj dužini uz vodu može ploviti, i na mjestu dokle dolaze lađice drži se također svake nedjelje pazar.

- 3) *Zeta*, izvire iz hercegovačkih planina i protičući kroz neke krajeve crnogorskih Brda uliva se u *Moraču*, koja također izvire u hercegovačkim planinama i uliva se u Skadarsko jezero sa severne strane nedaleko od crnogorske granice. Pred utokom Morača se cijepa u dva rukava između kojih je na jednoj uzvišici turski grad Žabljak. Gotovo sve ove rijeke su na granici. U unutrašnjosti mnogi su krajevi veoma oskudni vodom, i ima mjesta gdje čovjeku treba čitav dan da jednom donese vode kući. Ovo je osobito teško za stoku; često je kakav izvor bio povod krvavijem svađama i ubistvima. Zato se stoka ljeti često goni u planine, pa se po dubodolinama skuplja snijeg i kravi na vatri, te se stoka poji.

Od ruda nije se dosad našlo nikakva traga.

Vazduh je vrlo zdrav, ali je klima veoma raznolika. U katunskoj nahiji, na priliku, neobično je hladno (na Lovćenu, koji dijeli katunsku nahiju od primorja, ima snijega i u juniju i u juliju, a po dubodolinama cijelo ljeto), dok je u Crmnici i u nekijem krajevima riječke nahije, osobito oko Skadarskog jezera, i u lješanskoj nahiji toplo gotovo kao u primorju. Tamo raste loza, smokva, šipak i maslina; ali od svijeh krajeva odvaja Crmnica i ljepotom i prorašćem.

Crnogorci krstare po cijeloj zemlji u svijem pravcima, i ako *puteva* u pravom smislu riječi nema nikakijeh. Kad su Francuzi zauzeli Dubrovnik i Kotor, vele, da je maršal Marmon nudio Crnogorcima da o francuskom trošku napravi pravi drum kroz Crnu Goru od Kotora do Nikšića (u Hercegovini), ali da su Crnogorci iz važnijeh razloga tu ponudu odbili.

U Crnoj Gori nema nikakve prave varoši niti grada, a u nekijem nahijama nema štaviše ni sela. Tamo se zna samo za plemena, pa i ako pojedina bratstva ili porodice, koje čine pleme, i grade (ponajviše od kamena) kuće na jednom mjestu, to se takva gomila kuća ne može nazvati selom, jer nema ni svoga imena ni atara. - Od dva nekadašnja grada vide se još razvaline. Jedan je bio u riječkoj nahiji na jednom brijegu, pored koga protiče Rijeka, i vele zvao se *Obod*, a drugi opet na jednom visokom brdu u Crmnici i zove se *Bes* (i *Besac*), i vele da je iz *čifutskijeh vremena*. Obje razvaline su u blizini Skadarskog jezera.

II Ljudi

Svi su Crnogorci Slaveni srpske grane grčkog zakona. Samo u Kučima ima nekoliko hiljade Arnauta katolika. Za čudo je kako je u Evropi dosad malo napredovalo znanje o ovome narodu. Većina naučnika i diplomata bolje znaju šta se događa na Nilu i na Eufratu, kako narodi tamo žive i kako se zovu, nego npr. u Hercegovini i u Crnoj Gori. Francuski pukovnik Vijala, koji je 1813. godine obišao Crnu Goru, veli za crnogorski jezik (kojim je, veli, za nevolju i govorio) da je dijalekat *grčkoga!* Jamačno su bili toga mnijenja i oni Francuski diplomati, koji su (kao de Pradt) dijeleći tursku carevinu razmakli granice Grčke do na Dunav. Oni ovijeh ideja ne bi mogli imati, da su znali da između Grčke i Dunava živi jedan narod mnogobrojniji od Grka, i koji se od njih očito razlikuje ne samo jezikom, poreklom i karakterom nego i narodnosnom mržnjom i preziranjem. Ovom prilikom ne mogu da ne pomenem da članak "Serbien" u mnogo čitanom Konverzacionom rječniku zaslužuje prijekor zbog mnogijeh istorijskijeh netačnosti. Tome se čovjek mora utoliko više čuditi što pisac navodi i upućuje na u tome pogledu odlično djelo Rankeovo. Treba željeti da u novom izdanju ovoga daleko rasprostranjenog rečnika ovaj članak nanovo prerade ljudi znaoci kao Ranke, Šafarik i dr.

Toga radi mislim da neće biti izlišno ako ovdje napomenem da se prava domovina Srba, u kojoj i danas na milione žive, prostire preko današnje Srbije do Prizrena i Peći s one strane Šare^[4], i obuhvata cijelu Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, kraj oko Bara, austrijsku Arbaniju, Dubrovnik, Dalmaciju, Tursku i austrijsku (vojničku) Hrvatsku, Slavoniju, Srijem, gotovo cio Bački komitat i duž Dunava do Sv. Andrije (iznad Budima) i jedan veliki dio Banata. U ovijem krajevima živi preko pet miliona Slavena jedne grane i jednog jezika, koji se jedino razlikuje po zakonu. Oko tri miliona (i to jedan milion u današnjoj Srbiji, jedan u Ugarskoj i jedan u Bosni, Hercegovini, Zeti, Crnoj Gori, austrijskoj Arbaniji i u Dalmaciji), grčkog su zakona; od ostala dva miliona može se približno uzeti da su dvije trećine (u Bosni i u Hercegovini) muhamedanskog a jedna trećina (u Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Dubrovniku) rimskog zakona. Tako dakle između Srba koji žive u Kragujevcu, prijestonici sadašnje srpske kneževine i onijeh iz

Dubrovnika nema druge razlike nego npr. između Drezdenaca i Bečlija, i to samo po zakonu, a po jeziku razlika je još manja. - Pa i sami Morlaci u Dalmaciji, za koje se u Grundriss-u der Erdbeschreibung für die erste Grammatikalclassen der k. k. österreichischen Gymnasien (Wien 1831) veli, da su pastirski narod *tatarskog* porekla, nijesu ništa drugo do *Srbi* isto kao i stanovnici Crne Gore, Hercegovine i Srbije. Provincijalni Hrvati oko Zagreba itd. govore jednjem dijalektom koji je mješavina slovenačkog sa srpskijem, ali ima više zajednice sa srpskijem, i od njega se jedva toliko razlikuje kao saksonski dijalekt od austrijskog. Bugari su sa pravoslavnim Srbima jednoga zakona, i jednog crkvenog jezika (koji je u ruskoj crkvi); ali narodni jezik je osobiti slavenski dijalekt, koji se, osobito u unutrašnjosti Bugarske, dosta razlikuje od srpskog kao i od ostalih slavenskih dijalekata.

III Pregled istorije

Prije nego što počnem opisivati sadašnje stanje Crne Gore, da pregledamo njenu stariju istoriju.

U vrijeme srpskih kraljeva Crna Gora je bila dio oblasti Zete, kojom su vladali kneževi zavisni od srpskog prijestola. Zna se iz istorije da je u drugoj polovini 14. stoljeća vladao Zetom *Đurađ Balša* (po mjesnom govoru i *Baoša*) on je bio oženjen jednom od kćeri posljednjeg nezavisnog srpskog vladara Lazara, koji je pao u po Srbiju tako nesrećnom boju s Turcima na Kosovu 15. juna 1389. godine. S vojskom pokupljenom u svojoj oblasti Balša je pošao u pomoć svome tastu, ali ga u putu srete glas o nesrećnom svršetku, i vrati se natrag. Junački postupak drugog zeta Lazareva, *Miloša Obilića*, koji je otišao u neprijateljski logor i rasporio sultana Murata, izazvao je bitku, koja je Srbiju stala njene nezavisnosti, ranije nego što se mislilo da se počne, i prije nego što je Balša mogao stići. - Balša je imao jednoga sina po imenu *Stracimira*, koji je po svom crnpurastom licu dobio nadimak *Crnoje*. O njemu iz istorije malo znamo, a više o sinu mu *Stevanu*, prozvanom po ocu *Crnojević*. On je vladao u prvoj polovini 15. vijeka, kad i slavni arbanaški junak *Đurađ Skenderbeg Kastriot*, kome je poslao u pomoć protiv Turaka hrabru vojsku pod zapovjedništvom svog brata *Božidara*^[5]. Iza Stevana su ostala tri sina: *Ivan*, *Božidar* i *Andrija*, prozvan hrabri Arvanit (Arbanas), i najstariji poslije očeve smrti primi vladu. Kad Turci, pošto osvojiše Arbaniju poslije smrti Skenderbegove, a zatijem i Hercegovinu, napadoše i Crnu Goru, Ivan se u svojijem planinama hrabro branio protiv Turske jače sile. Ali je brzo uvidio da će se njegova snaga na kraju krajeva morati iscrpiti protiv takog neprijatelja, pa se lično obrati za pomoć i potporu Mlečićima. Ali se Mlečići ne odazvaše, i on se bez utjehe i pomoći morade vratiti u Crnu Goru. S toga puta donio je doma žalosno uvjerenje, da nema drugog lijeka protiv sve češćijih i sa sve većom snagom napadaja turskih, do da borbu izdrži sam dokle je god moguće uzdajući se u boga, u sebe i u svoj narod. Odlučivši se na to, napusti svoju i svojijeh predaka stolicu *Žabljak*, koji je blizu Skadarskog jezera, da bi jači otpor mogao dati većoj sili u prirodnijem gradovima, crnogorskim planinama. Na obali rijeke *Oboda* (koja se sad zove *Crnojevića rijeka*) na jednoj kamenitoj uzvišici sazida gradić. Dublje u unutrašnjosti prema zapadu na cetinjskoj ravnici podiže crkvu i manastir za mitropoliju,

koju prenese iz Žabljačkog kraja. Da bi i narod oduševio i ohrabrio utvrdi sve klance zgodne za odbranu i plemenitijem pregnućem i ličnijem naporima pripremi sve za borbu. I narod obuže isto osjećanje. S žarkijem oduševljenjem zaklinjao mu se čovjek po čovjek da će braniti zemlju do posljednje kapi krvi, i odmah jednodušno bi utvrđeno, ko bi određeno mu mjesto bez zapovjesti starješine napustio i uzmakao, da se obučen u ženske haljine i s vretenom i preslicom preda ženama da ga preslicama gone iz mjesta u mjesto. - Ili što su bili čuli za ove pripreme Crnogoraca, ili što su bili zabavljeni na drugoj strani, tek Turci odgodiše za neko vrijeme svoje napade.

U jednoj od najdužijeh i najljepšijeh srpskijeh narodnijeh pjesama o ženidbi sina Ivana Crnojevića, dok je još u Žabljaku sjedio, veli se, da mu se država prostirala „od tog mora do zelena Lima". Ne može se reći da je ovo pretjerano, što od Kuča, sadašnje granice crnogorske, do rijeke Lima nema više od dana hoda, i što su ti krajevi na jugoistočnoj i južnoj strani mogli biti od Turaka tek docnije zauzeti. Na zapadnoj strani ostala je neprestano granica morem, jer i ako se Kotor poslije propasti srpske carevine predao Mlečićima ostale su neposredno u njegovoj državi opštine *Brajići, Maine, Pobori* i velika i plodna dolina, koju Nijemci i Talijani nazivaju *Župa*, a Srbi *Grbalj*, gdje su bila solila crnogorska. Vele, štaviše, kako ima dokaza da je tada bila crnogorska i lijepa dolina *Konavlje*, s one strane Novoga, koja sad spada u dubrovačku državu, i da ju je Ivan založio Dubrovčanima za nekolike hiljade perpera (novac, nekad vizantijski, i tada običan i u Dubrovniku). Po ovome bi se moglo nagađati da je u Ivanovo vrijeme pripadalo crnogorskoj kneževini sve ono u primorju što docnije Mlečići nijesu mogli održati, već su morali ustupiti Turcima.

Kao dokaz velikog uvažanja i ugleda koji je Ivan još u Crnoj Gori imao neka je ovdje pomenuto da se jedna od dviju kćeri Arvanitovijeh, brata Ivanova, za vrijeme vladanja svoga strica udala za vlaškog kneza Radula (po svojoj prilici onoga što je vladao između 1472. i 1477. godine). Druga, Anđelija, udala se za srpskog kneza Stevana Brankovića, sina poznatog srpskog despota *Ćurđa* I. O udaji prve, pjeva 35-ta pjesma II-ge knjige Srpskijeh narodnijeh pjesama (Lajpcig 1824), za koju učeni bečki recenzent veli da je jedna od najljepšijeh u cijeloj zbirci, samo žali što se o ovoj nevjesti ništa bliže ne zna, ali na završetku dodaje da će se može biti naći docnije kakva druga osobito s prostranijim početkom. Sa zadovoljstvom možemo mu sad kazati da u Crnoj Gori ima sasvim prostranijeh narodnijeh pjesama o ovome događaju.^[6]

Uspomena na Ivana Crnojevića u Crnoj je Gori još i sad tako svježna, kao da je juče vladao. Jedan izvor na planini Lovćenu zove se *Ivanbegova korita*. U blizini se još nalaze razvaline njegova ljetnjikovca. Dobra, kojima je obdario svoj manastir, zovu se *Ivanbegovina*.

O potomstvu Ivanovu gore pomenuta i po svemu narodu poznata narodna pjesma razlikuje se u nečemu od predanja koje se pripovijeda u Crnoj Gori. Po narodnoj pjesmi Ivan je imao samo jednog sina, po imenu *Maksima*, za koga je prosió kćer u dužda mletačkog. Kad je dužd pristao, od velike radosti Ivan na pohodu "ištetí", rekavši duždu da će mu doći, s najmanje hiljadu svatova, i neka i on prikupi toliko Latina, pa među svima neće biti ljepšega od njegova sina Maksima. Duždu to bude milo, i obeća

skupocjene darove zetu, ali ujedno ozbiljno poprijeti, ako tako ne bude. Kad Ivan dođe doma (u Žabljak), a to Maksima izmorile kraste, i tako mu nagrdile lice da “grdnijega u hiljadi nema”. To mu bude vrlo teško, ali se ne daje odvratiti od svoje namjere, i poslije dugog razmišljanja smisli da se lukavstvom izvuče. Pozove cijelu zemlju u svatove, i mjesto svoga sina poturi kao mladoženju *Miloša Obrenbegovića*, vojvodu barskog, da djevojku prevede preko mora. Miloš pristane, ali doda:

*“Što god bude dara zetovskoga,
da mi dara nitko ne dijeli”.*

Ivan ne samo što to prihvati već mu i sa svoje strane obeća mnoge darove. I tako se krenu. Miloš u Mlecima dobije mnoge i skupocjene darove i među njima od matere nevjestine zlatnu košulju:

*“Koja nije kroz prste predena,
al' u sitno brdo uvođena,
ni na razboj ona udarana,
no košulja na prste predena,
u kolijer upletena guja,
a pod grlom izvedena glava,*

*na glavi joj alem kamen dragi
kade ide lomak sa djevojkom
u ložnicu, da ne nosi sv'jeće”*

Kad je sve svršeno, i kad su pri povratku bili blizu Žabljaka, otkrije Ivan djevojci prijevaru, i pokaže joj pravoga mladoženju. Začudena djevojka ustavi odmah konja, prekori Ivana za prijevaru, reče da ništa ne mari što su Maksima kraste nagrdile i odlučno izjavi da se neće maći s mjesta, dok se darovi ne oduzmu od Miloša i predadu Maksimu. Miloš se usteže, pozivajući se na prvu pogodbu, ali ipak pristane da vrati jedan dio darova, osim, između ostalih, zlatne košulje. Djevojci je međutim najviše žao baš košulje

*“Kojuno sam - veli - plela tri godine,
a sa moje do tri drugarice,
dok su moje oči iskapale,”*

i vikne Maksimu:

*“O Maksime, nemala te majka;
majka nema do tebe jednoga,
a po danas ni tebe ne bilo!
Od koplja ti gradili nosila!
A od štita grobu poklopnice!
Crn ti obraz na božem divanu!
Kako ti je danas na megdanu*

sa vašijem vojvodom Milošem

Brže vraćaj sa jabane blago."

Ovim riječima razdraženi Maksim poleti na Miloša i na mjesto ga ubije (jedni pjevaju da ga je izazvao na megdan i ubio). Tada nastane međusobno klanje među rođacima jedne i druge strane, u kome izgine najveći dio svatova (cvijet zemlje). Maksim sa sedamnaest rana dovede samu djevojku u Žabljak i čitavu godinu dana vidali su mu rane vidari koje mu je tast poslao. Međutijem Milošev brat Jovan iz osvete ode turskome caru u Carigrad da se žali i pomoći traži. Maksim se nađe u velikoj opasnosti, i videći da je došao kraj njegovu gospodstvu i vladanju, vrati djevojku ocu "ni ljubljenu, ni omilovanu", pa i on ode u Carigrad da se odgovara i brani. Sultan im se vrlo obraduje i obojicu poturči. Jovan dobije ime *Mamut-beg Obrenbegović*, a Maksim *Skender-beg Ivanbegović*. Pošto su devet godina vjerno poslužili, car im da u nasljedstvo pašaluke, Jovanu *Peć*, a Maksimu *Skadar*. Po narodnoj priči od Maksima se vodi porodica *Bušatlija*, koja je do u naše dane nasljedno vladala Skadrom, i čiji je poslednji poglavica, *Mustafa paša*, prije nekoliko godine lišen (i on i porodica mu) tog nasljednog prava. Tako isto od Jovana se vodi porodica pečkijeh paša. - Tako veli narodna pjesma!

Ali po crnogorskom predanju Ivan je imao dva sina, *Durđa* i *Stevana* prozvanog *Staniša*. Kad je Đurađ, koji je bio oženjen Mlečankom od porodice Močeniga, po smrti očevoj primio vladu, njegov brat Staniša skupivši nešto Crnogoraca ode s njima u Carigrad da moli sultana da mu da Zetu u državu, a on da mu plaća godišnji danak kao kneževi moldavski i vlaški. Sultan ga lijepo primi, ali ga prinudi da se poturči zajedno sa cijelom pratnjom, i dobije ime drugi *Skender-beg*. Kad se poslije nekog vremena zajedno sa svojim poturčenim pratiocima vrati u Crnu Goru stane ga koriti brat i rođaci, te se pokrsti i povuče se u manastir, gdje kao monah i umre. Ostali pak Crnogorci koji su se s njim iz Carigrada vratili ostanu kao poturčenjaci.

Držim da je vrijedno pomenuti da ima jedna crnogorska narodna pjesma koja ovo priča sličnije gore pomenutoj pjesmi. Po toj pjesmi Staniša je, pošto se sa svojom pratnjom poturčio i sedam godina (vele protiv Bagdada) služio cara, dobio od njega pašaluk od Skadra do mora, i osim svojijeh pratilaca još i jednu tursku vojsku, da zavojšti na Crnu Goru. Njegov brat sretne ga kod Lješkopolja, potuče mu do noge vojsku i zarobi mnogo poturčenijeh Crnogoraca, Staniša pobjegne ka Skadru, ali kako ga Skadrani ne pustiše unutra, ode u selo Bušate, i po tome je, vele, njegova porodica dobila poznato prezime Bušatlije. Ele bilo ovako ili onako, tek ostaje kao pouzdano da se jedan sin Ivanov poturčio, i da se neki broj s njim poturčenijeh Crnogoraca vratio u domovinu, a nastanio se među svoje na starijem sjedištima i vremenom se namnožio.

Ženi Đurđevoj kao da se nijesu sviđale surove stijene crnogorske. Jedno to, a drugo i zbog sve češćijeh napadaja turskijeh, odluči se ona da napusti Crnu Goru. Kako su i ona i Đurađ već bili u godinama, a nijesu imali poroda, stane ga ona nagovarati da se presele u Mletke i da u miru zajedno provedu ostatak svoga života. I to joj pođe za rukom. Đurađ prenese na tadašnjeg cetinjskog mitropolita i svetovnu vlast, preporuči ga glavarima

narodnijem kao poglavicu mjesto sebe, i ispraćen od sviju do Kotora napusti naslijeđenu državu.

Ovo se, vele, dogodilo 1516. godine ili negdje u prvoj četvrtini 16 stoljeća. - U potvrdu svega ovoga i u veću slavu ovog posljednjeg kneza crnogorskog Đurđa Crnojevića neka je ovdje pomenuto i to da su se u njegovo vrijeme i pod njegovijem imenom štampale crkvene knjige, koje se broje među najstarije štampane spise ćirilskim slovima. Na njima istina stoji, da su štampane po zapovijesti zetskog vojvode Đurđa Crnojevića godine 1494., ali se ne kaže gdje, već se po predanju u Crnoj Gori zna da je to bilo u zgradi koju je za to podigao Ivan na rijeci Obodu.

Tako je u ovo doba postala u Crnoj Gori duhovnička uprava (teokratija), i njome počinje novo doba u crnogorskoj istoriji.

Novome duhovnom poglavaru najpreče je bilo da narodu preporučiti da živi u slozi i da se čuva ako bi ga Turci napali, i u isto vrijeme da se mirno vlada i pazi da im ne bi dao nikakva izgovora za neprijateljstva. Sandžak-beg pak videći da se poturčenjaci sve više namnožavaju i postaju sve važniji, i nadajući se da će se Crnogorci, ostavši odlaskom Đurđa Crnojevića bez poglavice, sami potčiniti, obustavi napade, i samo je s poturčenjacima sijao intrige po narodu. Tako prođe neko vrijeme bez neprijateljstva.

Po starom običaju pređašnje zetske a sad cetinjske mitropolite posvećivao je pečki patrijarh koji je obično u sedam godina jednom dolazio radi kanonske posjete u ovu eparhiju. Kad Nikodim, treći mitropolit poslije Đermana, naprasno umre na nekoliko godina prije patrijarhove posjete, niko se ne usudi ići kroz Turke u Peć, i tako ostade cijela zemlja bez mitropolita. Sandžak-beg, videći da se u svojim nadama prevario, upotrebi ovu priliku da učini jedan ozbiljan korak, i pomoću poturčenjaka zauze grad *Obod*. Tijem poturčenjaci dobiše još većeg ugleda i važnosti, a Crnogorci izgubiše jedan trg, koji im je bio vrlo potreban. Tako ostade do *Visariona*, po redu sedmog mitropolita, koga Mletačka Republika nagovori da prekine dotadanje mirno držanje, i on 1620. i 1623. godine napadne na Turke. Sulejman, skadarski paša, krene 1623. godine s velikom silom na Crnu Goru, i poslije krvavo savladanog očajnog otpora prodre do na Cetinje, i spali crkvu, manastir i druge građevine koje je podigao Ivan Crnojević. Ali kako za Turke, koji su voljeli ugodnost i uživanja, u ovoj siromašnoj i divljoj kamenitoj zemlji, koju je narod napustio, nije bilo nikakvih varoši, i uopšte nikakve prilike da bi svoje navike mogli zadovoljiti, to se vrata natrag. Ovijem upadom utvrđena je u Crnoj Gori prevlast poturčenjaka, tako da su i hrišćani već morali plaćati harač. Poslije toga nastalo je neko vrijeme primirje.

Krajem 17. stoljeća, i kako vele protiv njegove volje, bude izabran za mitropolita *Danilo Petrović Njegoš* ili *Njeguš*, iz plemena *Njeguša*. Njega je 1700. godine posvetio u Sečuju, u Ugarskoj srpski patrijarh *Arsenije III*, koji je tamo izbjegao za vrijeme austrijskog rata s Portom. Za njega se priča da su ga Zečani pozvali da im osveti novu crkvu pošto su mu za dolazak izradili dopust u paše skadarskoga, i on oslanjajući se na datu mu vjeru, ode da izvrši svoju vladičansku dužnost. Ali tek što je stigao, Turci ga vjerolomno uhvate, vežu i dovedu u Podgoricu, i nesumnjivo bi ga nabili na kolac, da se nije iskupio za 3000

dukata (1000 su skupili Zećani, a 2000 Crnogorci, što su dobili od prodaje skupocjenijih crkvenijeh odežda). Jedno zbog ovoga, a drugo što je vidio da muhamedanstvo sve jačeg korjena hvata u Crnoj Gori, stane mitropolit Danilo nagovarati svoje zemljake da sve poturčenjake, koji se ne htjednu pokrstiti, pobiju, ili iz zemlje istjeraju, prijeteći im da će ih ostaviti, ako to ne učine. Crnogorci pristanu, naprave plan, i jedne noći, uoči Božića, i izvrše. Svi, koji se nijesu mogli spasti bjekstvom, budu isječeni, sem maloga broja onijeh koji se pokrstiše. Od ovijeh ima i danas u Crnoj Gori turskijeh prezimena kao *Alić* (od Alija) *Husejinović* (od Husejina) itd., itd.

Tako se Crna Gora oslobodi opasnog zla koje se u njenoj sredini širilo, i bar katunska nahija povrati svoju potpunu nezavisnost. Ostale nahije, bliže Turcima, plaćale su istina ovda-onda Turcima neki mali danak, ali su se u svemu inače držali sa svojom braćom.

Ovo se moglo dogoditi u prvijeh pet godina 18. stoleća, jer već 1706. godine napadnu Turci iz Hercegovine na Crnu Goru. Time se na ovoj strani otvori mali rat, koji s kratkijem prekidima traje do našijeh dana. Mi ćemo ovdje izređati ukratko glavnije napade turske i počinjemo s ovijem iz Hercegovine.

Pripovijeda se da su tada Turci suzbijeni s velikijem gubicima, i da su Crnogorci zarobili mnogo uglednijeh begova. Vele da su Crnogorci ;zarobljene begove, da bi im se narugali, izmijenjali za svinje; za svakoga bega po jedan krmak. - Svakome je Crnogorcu sad jasno bilo da ništa ne pomaže držati se mirno, već se mora braniti otadžbina, vjera i svoje rođeno ognjište. Razumljivo je da su se Crnogorci pored toga osvrtnali na sve strane po ostaloj Evropi ne bi li među neprijateljima turskijem našli sebi prijatelja i saveznika, čiji bi interesi bili s njihovijem zajednički, i sebe pomogli. Njihovu osobitu pažnju morali su privući tadašnji odnosi između Rusije i Porte, koji su doveli do rata. Na prve vijesti o ratu između Rusije i Turske napadnu i Crnogorci na turske granice. Oni su već bili jako razdražili Turke protiv sebe sječom poturčenjaka, a naročito pokrštanjem njihovijeh žena i djece (što je bio najveći zločin za tursku vjeru), i može se zamisliti koliko se ovo razdraženje sad popelo zbog skorašnjeg pretrpljenog poraza, a naročito zbog ovog neočekivanog napada. Zato preduzmu da im se sad ljuto osvete.

Kako je mir s Rusijom brzo zaključen, krene se već 1712. godine serasker Ahmet-paša s velikom vojskom (Crnogorci vele sa 60000) na Crnu Goru. Ali Crnogorci su bili potpuno spremni za borbu, i paša se poslije više uzaludnijeh napada morade povući s velikijem gubicima. Ovijem Crna Gora dobi još veći značaj u očima Porte, i ona odmah skupi - kako Crnogorci vele - dvaput veću vojsku, da je pokori i kazni. Godine 1714. krene se Numan^[7]- paša Ćuprilić sa 120000 vojske na Crnu Goru. Ali su Crnogorci zadali Turcima toliki strah, da se turski glavni zapovjednik nije nadao lakoj pobjedi i pored sve svoje velike sile, a znajući kako je prošao njegov prethodnik, pribjegne lukavstvu. On ponudi Crnogorcima povoljan mir, i ovi to utoliko prije prihvate, što su već bili čuli s kolikom silom na njih ide, i što su bili oskudni u prahu i olovu. Po njegovu traženju pošlju mu na vjeru 37 glavara da pregovaraju. Ali lukavom paši ni na um nije padalo da se miri, već da ih liši njihovijeh glavara i tako lakše pokori. Čim su ovijeh 37 glavara došli u njegov logor, on ih pohvata, i odmah naredi napad. Ova prijevara skupo je stala Crnogorce. I ako su se hrabro branili, moradoše zbog nestanka džebane, podleći. Turci

prodriješe do na Cetinje, spališe crkvu i manastir, koji je Danilo obnovio, opljačkaše i opustiše sela i čitava plemena. Jedan dio naroda pobježe u gore da se s ženama i djecom bori na život i smrt; drugi pobješkoše u primorje, nadajući se da kod Mlečića nađu zaštitu i sklonište. Ali na žalost i tu ih stignu Turci, isijeku na hiljade zajedno sa ženama i djecom i oko 2000 zarobe. Crnogorci misle da su ova nedjela Turci počinili na Mletačkom zemljištu u sporazumu s Mlečanima, ali prije će biti da ovi nijesu spriječili ovu grubu povredu svoga zemljišta što su bili vrlo slabi i jako se bojali rata s Turcima. To se vidi i iz daljeg pričanja Crnogoraca da je ista vojska koja je zavojevala Crnu Goru produžila put obalom prema Moreji, koja je bila Mletačka. Pošto ovako svu zemlju unakrst opustoše, popale i opljačkaju, napuste je, i Crnogorci, koji su ostali u životu, siđu s planina, podignu kuće i stanu živjeti kao i prije. Pogranični su Turci istina produžili da svakom zgodnom prilikom upadaju u Crnu Goru, ako ništa a ono pljačke radi, ali su se najčešće s krvavijem glavama vraćali.

Oko 1767. godine načini veliku uzbunu u ovijem krajevima neki skitač, po imenu *Stjepan Mali*. Jedni vele da je bio austrijski vojnički bjegunac rodom iz Like u Hrvatskoj, a drugi, da je bio Kranjac. Isprva je išao po Crnoj Gori kao tobožnji ljekar, a poslije se najmi kao sluga kod jednoga čovjeka u opštini mainskoj (u primorju kod Budve), baveći se i dalje liječenjem. Odjednom objavi svome gazdi kao najveću tajnu "da je on ruski car Petar III".

Lakovjerni gazda povjeruje, i stane svakom prilikom ukazivati osobito poštovanje svome sluzi. Tako jednom kad su bili na jednoj svadbi na Njegušima u Crnoj Gori, kad je sluga uzeo čašu da pije, gazda ustane na noge i skine kapu. Crnogorci uzmu to u podsmijeh, i stanu zbijati šalu i s jednijem i s drugijem. Poznavajući ih dobro bojicu jedan upita gazdu: "Kad taku poštu odaješ sluzi, što ga nijesi ljepše odenuo? Ako nemaš haljina, što nijesi došao k meni da ti pozajmim?" Drugi ga podrugljivo pitahu: "Što ga nijesi naoružao? Ako nemaš mača, što mu nijesi pripasao jednu kačnu dugu?" Itd. Međutim sve se više širio glas kako po mletačkom primorju tako i po Crnoj Gori, pa i po pograničnijem turskijem krajevima: "Tu je ruski car", i našlo se mnogo svijeta koji je to vjerovao.

Stjepan se Mali sad sasvim preseli u Crnu Goru. - Da ne bi opet nastupio slučaj da zemlja ostane bez poglavara, u Crnoj su Gori uobičajili da se još za života mitropolitova posveti nasljednik mu. U ovo vrijeme na čelu zemlje bio je mitropolit Sava, a za nasljednika mu bio je posvećen Vasilije. Koje zbog duboke starosti, koje iz žudnje za mirom. Sava je predao upravu zemlje svome nasljedniku Vasiliju, i povukao se u manastir Stanjeviće, gdje se zanimao ekonomijom. Vasilije pak bio je tada na putu van zemlje, i to oboje dobro došlo je bilo ovom skitaču.

Ništa nije pomagalo što je Sava oglašavao Stjepana Malog za varalicu; on je nalazio sve više pristalica, i priznali su ga čak i za poglavicu zemaljskog. Srpski patrijarh iz Peći pošlje mu na dar skupocjenog konja, zbog čega je, kad su Turci za to doznali, i sam morao pobjeći u Crnu Goru. Priča o caru u Crnoj Gori uzbunila je svijet i u primorju tako da su se Mlečani morali oružjem umiješati. U Risnu^[8] dođe i do krvoprolića. Jedan od najuglednijih Rišnjana, neki Petar Džaja pošlje takođe na dar Stjepanu Malom oružje i odijelo s jednijem pismom. Ovo je bilo od toliko većeg značaja, što je Petar sam bio

ranije u Rusiji, i zato mletačke vlasti ukore Petra i još dva risanska kapetana (Čelovića i Kordu). Ove to toliko naljuti da dođe do oštrijih riječi, i zato ih pozovu u Kotor na odgovor. Kad ovi na tri poziva ne htjedoše doći, pošlju jednog majora sa 40 vojnika da ih pošto-poto dovedu. Kapetan je tajio radi čega je došao, i kad ga pri povratku, ništa ne sluteći, kapetani ispratiše do lađe, namignu on vojnicima da ovu trojicu uhvate i ubace u lađu. Ovi zaviču za pomoć, i Rišnjani, koji i dan-danji žive pod oružjem, dotrče, i stignu na vrijeme te oslobode svoje sugrađane, a major pobjegne s lađom praćen vatrom iz pušaka. Radi toga mletačka vlada bi prinuđena da uzme ozbiljne mere. Brzo dođoše mletačke ratne lađe pod Risan, i izbace na suvo nekoliko hiljade ljudi, i kad nekoliko poziva ostaše bezuspješni, napadnu varoš. Ali se Rišnjani iz kuća tako hrabro branjahu, da se trupe moradoše povući izgubivši nekoliko stotina mrtvijen (dok su od Rišnjana pali samo jedan čovjek i jedna žena). Tada pozovu na vjeru u Kotor Kordu, tadašnjeg opštinskog kapetana. Kad su ga zapitali zašto je potukao duždevu vojsku, on odgovori da oni nisu bili nikakvu duždevu vojsku, već da je neka neznana vojska došla na varoš da je pokori, pa su se djeca s njima posvađala i tako dalje. Na taj se način on odgovori, i kad je na posljednje pitanje: da li bi se tako i za dužda borili, odgovorio da bi, bude sve svima oprošteno.

U ovo vrijeme pošlje - kako vele po nagovoru Mlečana i Turaka - ruski dvor u Crnu Goru jednog punomoćnika (u licu nekog kneza *Dolgorukog*), da narodu kaže da je Stjepan Mali varalica. Kad ovaj dođe, na mitropolitov poziv iskupe se na Cetinju svi glavari zemaljski (osim onijeh iz Crmnice, gdje je u jednom manastiru boravio Stjepan Mali, i tada tu se bavio), i tu na skupštini bude im objavljeno da je Petar Š umro, i da je Stjepan Mali varalica. Izgledalo je kao da je skupština ovo povjerovala, i obećaje jedni drugima da o Stjepanu Malom kao vladaocu neće više ništa da čuju. Ali kad sjutra dan pucanje iz pušaka sa susjednog brda objavi njegov dolazak, potrčāše mu svi u susret, mećući puške i vičući: "Blago nama danas i do vijeka! Eto našeg gospodara!" - Došavši na Cetinje zatvori ga Dolgoruki i mitropolit u jednu ćeliju na gornjem podu. Stjepana to ništa ne zbuni. On stade svojim stražarima govoriti: "Vidite da me i sam Dolgoruki priznaje za cara, jer me inače ne bi zatvorio iznad sebe već ispod sebe", i drugo koješta, čime sve više utvrdi u Crnogoraca zabludu da je on zaista Petar III. - Dolgoruki videći da ih ne može razuvjeriti, i da su mu svi vrlo odani, napusti Crnu Goru ne svršivši ništa.

Ovi događaji dadu Turcima novoga povoda da zarate s Crnom Gorom. Sluti se ne bez razloga da su Portu na to podboli Mlečani, jer u isto vrijeme i oni isture vojsku duž cijele crnogorske granice, da bi - kako se govorilo - spriječili prelazak Crnogoraca na svoje zemljište, ako bi ih Turci pobijedili, i da tako sa svoje strane pripomognu da ih konačno istrijebe. Mnogobrojna turska vojska napadne Crnu Goru s tri strane: sa sjevera bosanski paša (od Nikšića), s istoka rumelijski paša (od Podgorice), i s juga skadarski paša (od Crmnice). Razviše se krvavi bojevi. Crnogorci su se borili kao lavovi, jer je bilo biti ili ne biti; ali je turska sila bila i suviše velika. Kako se s mletačke strane s udvojenom pažnjom motrilo da se u Crnu Goru ne unese nikakav ratni materijal, to se brzo pokaza osjetna oskudica u prahu, i Crnogorci su se morali boriti s onijem što su od Turaka otimali. Tako su se tukli dva mjeseca. Turci opustošise i popljačkaše mnoga sela po granici, i prodriješe donekle i u unutrašnjost, ali do Cetinja ne mogoše doprijeti. Kad nastupi jesen, mnogi se

vratit će. Crnogorci kažu da im je u ovom boju i sam bog pomagao, jer istoga dana upali grom barutne magacine i u turskom logoru na Crmnici i u mletačkom kod Budve.

O Stjepanu Malom, zbog koga se i vodio ovaj rat, malo se što pripovijeda u ovijem bojevima. Samo se veli da je podigao prema Hercegovini nekoliko šančeva, koji do današnjeg dana nose njegovo ime. Svakojako nije se pokazao onakav kako se hvalisao.

Kako su Turci tražili da im se Stjepan izda, a Crnogorci niti su mogli to učiniti, niti onako prosto odbiti, to reku da je u boju poginuo, i za veću tvrđu pošlju im njegova konja koga mu je poklonio srpski patrijarh, a njega samoga sakriju.

Stjepan Mali vladao je u Crnoj Gori u svemu oko četiri godine, i Crnogorci su ga u svemu i svačemu slušali i pokoravali mu se. Pripovijedaju da je strijeljao dva čovjeka zbog krađe, pa je metnuo na jedan kamen kraj puta iz Crne Gore u Kotor, kojim je svaki dan prolazilo mnogo naroda, 10 dukata i jedan srebrnjak, i te su stvari mjesecima ležale na svom mjestu, i niko se nije usudio da ih se dotakne. Ipak je svojijem držanjem za vrijeme rata s Turcima mnogo izgubio od svog predašnjeg ugleda. Žalostan je njegov svršetak. Pri paljenju neke mine rani se i izgubi oči. Dok je tako slijep živio u manastiru, skadarski paša potkupi njegova slugu, po rođenju Grka, koji ga je u bolesti služio i njegovao, da ga smakne.

Ovaj ulučivši zgodnu priliku zakolje Stjepana na spavanju. Zatvori sobu i reče ukućanima da ne prave larmu, jer je gospodaru metnuo nešto na oči, pa treba u miru da leži, i da ne ulaze u sobu dok se on ne vrati. Kad ovaj poslije više sati ne dođe, obiju vrata, i nađu Stjepana mrtva u krvi u krevetu.

1785. godine podigne se opet Mahmud-paša skadarski s velikom vojskom na Crnu Goru. Učinilo mu se da je zgodna prilika, jer se poglavica zemaljski, 1777. godine u Karlovcima u Srijemu posvećeni mitropolit Petar Petrović Njegoš, tada bavio van Crne Gore. Ovo je po Turke bilo zaista vrlo povoljno, i paša s velikom silom prodre do na Cetinje, i spali i opljačka mnoga sela. Ali kako se u ovoj i inače siromašnoj zemlji vojska nije mogla održati, to je naskoro morao pomišljati na povratak. Ne usuđujući se da se vrati istijem putem, uputi se, kao prije Čuprilić, preko primorja. U Crnoj se Gori opet povrati stari život.

U vrijeme posljednjeg rusko-austrijskog rata s Turskom (1787-1791) Crnogorci s austrijskijem majorom Vukasovićem napadnu na Turke, i tako ponovo navuku na sebe gnjev Portin. Pošto je mir s Austrijom zaključen, krene se 1796. godine Mahmud-paša ponovo na Crnu Goru. Bio je i drugi povod ratu: što su pogranične nahije prestale od ovoga rata da plaćaju Turcima danak, koji su dotle plaćali. Ali Mahmud-paša nađe Crnogorce ne onako kao prije 10 godina. Među njima je bio mitropolit Petar, koji ih je s krstom u jednoj i mačem u drugoj ruci lično predvodio. Tek što je paša ušao u planine, bude sa sviju strana napadnut, do noge potučen, i jedva se i sam ranjen bjekstvom spase. Oholog pašu, koji je potukao sultanovu vojsku i o sebi mislio da je nepobjedan, ovo jako zaboli. Žedan osvete skupi na brzu ruku dvaput veću vojsku, i već poslije tri mjeseca ponovo navali na Crnu Goru. Ali s istom srećom. Ne samo što mu vojska bude potučena

već i on sam u boju pogine. Njegova glava zajedno sa sabljom i fišeklijama i danas se čuva na Cetinju i pokazuje kao znak pobjede.

Od ovoga vremena počinje novo doba za Crnu Goru. Otad počinje njena nezavisnost. Nikakav danak niti je tražen niti davan, i pogranični Turci već se navikoše da na Crnu Goru gledaju kao na tuđu državu. Kako ova nezavisnost nije priznata nikakvim ugovorom o miru s Portom, već je stvarno sama od sebe postala, to su Turci i dalje polagali pravo na Crnu Goru. Dželaludin, paša bosanski, koji je groznom sječom i vješanjem uspostavio sultanovu vlast u Bosni, naumi 1821. godine da pokori i Crnu Goru, i pošlje jednu vojsku na Moraču. Crnogorci namamivši je u klance onijeh krajeva, napadnu je i održe pobjedu. Poznati veliki vezir Rešid-paša, koji je pokorio Arbaniju i Bosnu, preduzme 1832. godine da pokori i Crnu Goru. Ove događaje ćemo ispričati po Rankeu (v. njegov Politische Zeitschrift 834. 2. Bd. 2. Heft).

“Izgledi na uspjeh bili su za Rešida vrlo povoljni. Stari vladika, koga su u po nekijem putopisima opisivali, čuven u cijeloj Evropi, bio je umro 1830. godine u dubokoj starosti. Za nasljednika svoje vlasti ostavio je svoga sinovca, i bilo je sumnjivo, da li će se ovaj umjeti isto tako braniti, kao što je stari umio.

Čim je savladao Mustafu, Rešid pozove nasljednika Petrova da se pokori. On je kao obično i prijetio i obećavao. Zahtijevao je da poglavar Crne Gore iziđe pred velikog vezira, i on će ga s dobrijem preporukama poslati u Carigrad, gdje će dobiti kneževski berat, kao što ga je dobio i poglavica Srbije. Ne htjedne li to učiniti, napašće ga strašnom vojskom i konačno uništiti.

Ali njega prijetnje ne uplašiše, obećanja mu ne polaskaše. Odavno ima poglavica crnogorski veću nezavisnost nego srpski knez. Berat mu ne treba, dok njegov narod može braniti svoju slobodu; a kad to više ne mogne, neće mu pomoći nikakav berat. On nije držao ni da je potrebno da ozbiljno odgovara. Crnogorci pak začuđeni ovakvim traženjem, smijali su se. Turci sad napadnu oružjem. Po zapovijesti velikog vezira novi skadarski paša Namik-Ali pošlje protiv Crnogorskih klanaca 7000 ljudi. Sin pašin ih je predvodio.

Crnogorci su bezbrižno čuvali ovce u planinama, i nijesu se ni poslije one opomene ništa spremili. Turci navale iznenada, i prvo selo na koje su naišli - Martiniće - našu gotovo sasvim napušteno.

Samo 24 čovjeka bila su kod kuće. I ako ih je tako malo bilo, oni se odupriješe. Deset ih izginu, a svi se ostali raniše. Izgledalo je da je bar ovo selo izgubljeno, i već neke kuće bjehu u plamenu i nekoliko ljudi bez oružja pohvatano, kad stigoše ostali ljudi s planina. S brda na brdo odjeknu poklič za pomoć. Susjedne opštine dotrčaše. Radovan Puljev, strašni glavav ovijeh krajeva, dovede sto ljudi od Brnice (Bernitza); gotovo toliko isto dođe od Lača (?Lacse) i od Brajovića. Sve je to istina bilo malo, ali ipak u onakijem brdima dovoljno da se otpočne krvava borba. Skadarski paša propade, jer ga iznevjeriše njegovi Arbanasi; Bošnjaci biše pobijeđeni, jer se razdvojiše. Crnogorci, ma koliko da su bili mali brojem, naročito u ovijem selima, bili su svi kao jedan čovjek. O izdaji nije bilo

ni pomena. I ovaj put pošlo im je za rukom da otjeraju Turke. Turci odvedoše sobom zarobljenike, ali Crnogorci pokazaše 50 odsječenijeh glava. Ali ovom hrabrom narodu nije bilo dosta što su se odbranili od neprijatelja; oni su htjeli da se osvete. Jedno od plemena - Kuči - napade tursko selo Tuze, i vrati se tek pošto ga je opljačkalo i popalilo.

Ali i Namik-paša nije se tako brzo zadovoljio. Rat poče na cijeloj granici. Na po neko selo napadali su Turci ali su uvijek bili odbijeni.

Možemo računati da se ovi ratovi bar od 1604. godine tako ponavljaju. Još tada je bio jedan paša u Skadru, koji, kad mu je odbijen uobičajeni dar, prodre u Lješepolje i opustoši nekoliko sela. Kako su mu onda njegovog ćaju i nešto ljudi pobili i srećno se odbranili, tako su stoljećima često morali činiti! Koliko li su puta na svojim šančevima podizali oltare, i kad je pred njima sveštenik klečeći vršio službu božju, morao je nositi opasan mač, da bi mogao skočiti na odbranu, ako bi bio napadnut. Koliko li će puta to i ubuduće morati činiti.

I tada bi veliki vezir još jedan opšti i silan napad protiv njih preduzeo, da nije izbio misirski rat. Sultan se nadao da će mu i Aziju utvrditi onaj koji mu je Evropu potčinio; on posla Rešida i njegovu pobjedonosnu vojsku protiv Ibrahima.

U početku ovoga stoljeća dobiše Crnogorci neočekivano novog neprijatelja na zapadnoj strani - Francuze. I pored svih pohvala, koje Crnogorci i danas odaju francuskoj upravi, i pored svih obećanja i prijetnji, oni se s njima ne mogoše složiti. Iako su zaključili prave ugovore o miru Crnogorci nikako ne mogoše pristati da prime francuskog konzula u svoju zemlju, već štaviše pomogoše Ruse i Engleze da ih pobijede, i otjeraju iz njihova susjedstva.

Završavajući ovijem opis ratne istorije crnogorske, sad da vidimo kakav im je.

IV Način praviteljstva

Cijeni se da u Crnoj Gori ima na 100000 duša sa 15000 pušaka. U Crnoj Gori ima tragova svih oblika uprave, pa i opet je ovo u Evropi možda jedino društvo ljudi koje nema nikakva praviteljstva u pravom smislu te riječi. Ja ću to pokušati da prostranije izložim, pa neka čitatelji presude da li je tako.

Najveća je ličnost među Crnogorcima mitropolit ili vladika. Njemu se obraća riječima: "*Sveti vladiko*"; a inače u međusobnom govoru zovu ga i *gospodar*. Njegova je obična titula: vladika crnogorski i brdski; često se uz riječ vladika dodaje: i *upravitelj*. U javnim pak duhovnim aktima pored ove ima titula: *mitropolit skenderiski* (skadarski pašaluk) i *primorski*. Vijala u gore pomenutom opisu putovanja po Crnoj Gori nepravo kaže "da je ova titula samovlasno uzeta". Ona je istorijska, jer se povlači još iz onog doba kada su prethodnici crnogorskih vladika zaista bili duhovni pastiri tih krajeva. Poznato je da ima više takijeh slučajeva. Osobito rimske vladike često nose titule takijeh krajeva, gdje se danas o njima ništa ne zna. Nije tako s crnogorskim vladikama. Oni su do našijeh dana upravljali duhovnijem poslovanjem u primorju od dubrovačke oblasti do turske

granice. Skoro sve danas žive tamošnje popove rukopoložio je, prije pet godina umrli, vladika crnogorski Petar, i do 1808. godine on je rukopologao popove i za Dalmaciju, kao što je to rečeno u Wiener Jahrbücher (g, 1826). - Izgleda da su Mlečani promijenili docnije svoju politiku prema Crnoj Gori, jer su uvidjeli (kao i druge s turskom granične države) korist za sebe od jednog takog naroda, i rado su ostavljali crnogorskom vladici vršenje duhovne vlasti, što su mnogo držali do toga što su Crnogorci s primorcima bili srodni vjerom, jezikom itd. Otkako su Francuzi zauzeli ove krajeve, crnogorski je vladika izgubio to pravo, jer se, kao što je rečeno, nije mogao s njima složiti u politici, i oni mu zabrane da vrši dotadašnju duhovnu vlast u tijem krajevima. (Docnije su Francuzi naimenovali naročitoga vladiku za Dalmaciju i Boku).

Kao što smo vidjeli početkom 16. stoljeća uvedena je s mitropolitom Đermanom duhovna uprava (teokratija) u Crnoj Gori, a od mitropolita Danila prešlo je ovo dostojanstvo u nasljeđe na porodicu *Petrovića* iz plemena *Njeguša* u katunskoj nahiji. Od ovoga vremena vladika je imao prava da iz svoje porodice izabere sebi nasljednika. Sadašnji crnogorski vladika sjedi na Cetinju, kao i njegov prethodnik, osnivač duhovne uprave. Otkako su Turci 1623. godine spalili manastir koji je podigao Ivan Crnojević, sjedili su mitropoliti ponajviše na planini Lovćenu ili na njegovoj istočnoj strani u ljetnjikovcu Ivanovu, ili na jugozapadnoj strani u manastiru na Stanjevićima, i po drugijem mjestima s ove strane. Narodne skupštine s mitropolitom okupljale su se uvijek na Cetinju.

Posljednji vladika Petar (umro 18. oktobra 1830. g.) živio je u Stanjevićima dok se nijesu pojavili Francuzi u Kotoru i Budvi. Kako on, kao što je rečeno, nije bio dobro s Francuzima, a taj manastir je bio udaljen od Budve samo nekoliko sati, to se on, bojeći se da ga Francuzi kao papu ne uhvate i odvedu u Francusku, preseli na Cetinje. Na Stanjevićima ostane samo toliko ljudi, koliko je bilo potrebno da obrađuju polja i vode ekonomiju. U najnovije vrijeme, a osobito od smrti vladicine, austrijska vlada polaže pravo na Stanjeviće, ali Crnogorci protestuju protiv toga. - Oba manastira o kojima je riječ, daleko izostaju iza običnijih manastira u Srbiji i u Srijemu; i sam vladika živi vrlo prosto, da ne rečem sirotinjski. Njegovi glavni i gotovo jedini dohoci su od zemlje koju je zavještao Ivan, od manastira Stanjevića i nekoliko drugih u okolini Budve, i od udjela u dobiti od ribolova na Skadarskom jezeru.

Osim vladike svaka nahija ima jednog serdara, a svako pleme jednog vojvodu, kneza i barjaktara, i sva ova zvanja su nasljedna u nekijem porodicama. Osim ovijeh ima u svakom plemenu znatnijih ljudi koji uživaju neki ugled i zovu se glavarima.

Pored vladike bio je do 1832. godine i svjetovni poglavar, koji se zvao *guvernadur*. I ovo zvanje bilo je nasljedno u porodici *Radonjića* iz plemena Njeguša. Po svoj prilici ovo je zvanje u Crnoj Gori odskora, ali kad je i kako je postalo, ne zna se.^[9]

Posljednji guvernadur protjeran je zajedno sa porodicom pomenute godine (1832) iz zemlje, jer je optužen da je pokušao poslije smrti vladike Petra da sebi prisvoji i duhovnu i svjetovnu vlast.

Ali sva ova zvanja, koja lijepo zvuče, u Crnoj su Gori proste titule i ništa više. Nijedno nije skopčano s kakvim dohotkom, niti daje ikakva prava nad drugim Crnogorcima. Ovdje vlada najveća jednakost kojoj ravne možda nema u cijelom svijetu. I najsiromašniji može svakome odgovoriti: "Ja nijesam ni manji od tebe ni od gorega roda."

Ako Crnogorac za dan ubije deset ljudi, niko nema prava da ga za to uhvati i zatvori. Ni vladika to ne može nikome narediti; on može samo ovo ili ono savjetovati na osnovu vjere, i prijetiti vjerskim kaznama. Nije rijedak slučaj da darovima mora pridobijati za svoje mišljenje ljude od većeg uticaja.

Radi dogovora o javnijem poslovima skupljale su se skupštine kako u pojedinijem plemenima i nahijama, tako i iz cijele zemlje na Cetinju. Ali i tu je svaki, naročito ako je bio iz jake porodice, protiv stotinu glasova mogao reći: "ovo ili ono ja neću", iz prostog razloga, što mu se to nije sviđalo; ili mogao je i obećati, a poslije ne voditi računa da riječ održi.

Ništa nije lakše nego Crnogorce nagovoriti na rat - jedno stoga što su s oružjem odrasli, i što im je rat prijatno zanimanje kao i drugo; i drugo zbog pljačke. Oni su za njom tako požudni da i imućan čovjek, samo da bi kakvu sitnicu upljačkao, izlaže svoj život očiglednoj opasnosti. Kako je među njima nemoguće zavesti strogu poslušnost ni u ratu, to se ne može očekivati od Crnogoraca takvih uspjeha u napadu, kao što su u odbrani toliko puta pokazivali veliku hrabrost, neustrašivost i potejnjivanje života.

Međusobne svađe obično raspravljaju sudom, koji zavađene strane po svom nahodjenju biraju. Pri izboru sudija gleda se samo na ličnost, na njegovu rječitost i pamet, a da li će on biti npr. iz plemena onoga s kojim je u svađi, na to se ništa ne gleda; Crnogorac se ne boji, da će mu krivo presuditi. U osamnaestoj srpskoj narodnoj pjesmi u 3. knjizi pjeva se o raspi zbog diobe nasljedstva među poturčenjacima na Obodu, i kako su pozvali za sudije da im presude hrišćane iz Crne Gore i primorja. Iako je to poetski opis, uzet je vjerno i istinito iz života narodnog.^[10]

Ni odijelom ni načinom života ne razlikuju se glavari od ostalih Crnogoraca. Ni sam otac i braća vladicina ne odlikuju se nošnjom od drugih. Jedina prava glavara bila su da sjede u čelu sofre i prvi da piju; da se uzimaju za sudije pri rasprama, zašto su im zavađene stranke plaćale nagradu; da rukovode vijećanjima na skupštinama, ali i u ratu da su na čelu vojske i primjerom i rječitošću da je na borbu podstiču. - U Crnoj Gori rječitost ima vrlo veliki značaj. Jedan glavari bez nje nije ništa. I najsiromašniji i najneznatniji može se pomoću rječitosti umiješati među glavare, i cijela će ga nahija slušati.

Kao god što Crnogorci ne trpe nikoga da im zapovijeda i drži ih u stezi, isto tako neće da plaćaju nikakav danak. Sadašnji vladika pokušao je da uvede da svaka kuća plaća 2 for. sr. radi pokrića najpotrebnijih javnijih izdataka, i da o tome danku sam narod vodi račun, ali nije mogao. "Ako ćemo plaćati danak - govorili su ljudi - dajimo ga Turcima, pa se ne moramo s njima biti." Dva su uzroka što su Crnogorci dobili ovako čudno poimanje o

danku. Prvo što je ranije u Turskoj samo raja plaćala danak, a ne i Turci, pa su hrišćani mislili da i oni ne bi plaćali da imaju svoje carstvo i upravu; i drugo, dok su ranije plaćali Turcima danak, vladike i drugi glavari da bi ih podstakli na oslobođenje govorili su im da je plaćanje danka jedna sramota.

Kad ovako, kao što smo pokazali, u Crnoj Gori nema nikakve vlasti, koja bi zaštićavala od nasilja i nepravdi, to je svaki ostavljen samom sebi, i zato je ovdje *krvna osveta* postala sveta dužnost. Ne samo najbliži srodnici već čitava sela, plemena i nahije osjećaju dužnost koje se ne mogu odreći, da osvete ubistvo ili uvredu svoga čovjeka. Ako neko iz jedne nahije ubije koga iz druge, nahija ubijenog kaže: "Ta nam je nahija dužna jednu glavu, i taj će dug nesumnjivo platiti." Isto je to ako se u jednoj nahiji desi ubistvo između dva plemena, i isto tako između dva sela istog plemena, i između porodice istog sela sve do najbližijih krvnijih rođaka. Tako npr. ako bi od dva brata jedan ubio svoga oca, to bi drugi bio dužan da smrt svoga oca osveti na svom rođenom bratu. Takav dug mora se platiti (glavom ili novcem) makar poslije sto godina. Rođaci imaju običaj da krvave haljine ubijenoga čuvaju, i iznose ih pred svoje da bi ih podsticali na osvetu. Ovo naročito čine matere maloljetne djece, da im ih, kad odrastu, pokažu. Pripovijedaju mnoge slučajeve da starješina porodice i na smrtnoj postelji ostavlja kao amanet izvršenje osvete. Ako neko iz jedne opštine ubije nekog iz druge u nekoj trećoj opštini, to opština ubijenoga stupa u krv ne samo sa drugom nego i s ovom trećom opštinom što je dopustila da se ubistvo izvrši. Pri osveti krivac se mnogo ne traži, već prvi koji padne šaka iz te nahije, plemena, sela ili porodice mora to platiti. Samo osveta ne smije biti manja od uvrede, štaviše, ukoliko je ova veća, utoliko je veća čast za osvetnika. Ako je krivac kakav neznan čovjek, to se na njemu osveta naročito ne vrši; već se za to bira kakva uglednija ličnost. Ima istina stari zakon da se osveta ne vrši, ako se neko uhvati u krađi i bude ubijen; ali se to ne drži, već se obično sveti i najveći zlikovac, i najnezatnija ličnost isto kao kakav serdar ili najčestitiji pop. Često se na žalost dešava da kad jedan čovjek ovako padne kao žrtva osvete, njegovi teže da ga opet osvete, i tako dalje. Zato su neke nahije, plemena, sela i porodice godinama u zavadi. Nekad se ta zavada sastoji u tome što se čuvaju od svoga protivnika; a nekada se izvodi pravi građanski rat, tako da se na stotine ljudi danima između sebe biju, jedni drugima pale i ruše kuće i druge zgrade, otimaju stoku, sijeku voćke, uništavaju plodove, usjeve, izvore i bunare; samo se štede crkve. Tako jedno ubistvo često povuče za sobom pedeset do sto drugih. - Ako se vidi da je jedno jače pleme nadvladalo slabije i hoće da ga uništi, tada se umiješaju druga plemena da zaštite slabije. Uostalom zbog toga se još odavno manja plemena i sela među sobom udružuju, da bi se u danom slučaju izjednačili s većima. Ako se desi da neko iz manje porodice ubije nekog iz velike, to se nekad događa da se rođaci iz straha odreku ubice, i da bi bili na miru moraju pri tom nešto platiti. Tada je samo ubica izložen osveti i prinuđen je da bježi. On obično ode u drugu opštinu. Dešava se nekad i to da onaj koji ima pravo i dužnost da se osveti, ako je iz slabe porodice, a krivac iz jake i u susjedstvu, pobjegne u drugu opštinu i otuda gleda da se osveti. - Često se za neki određeni rok utvrdi mir, naročito ako npr. zavađene opštine imaju zajedničke njive, ili u susjedstvu, da bi ih mogle obraditi. Ako je jednoj strani više stalo do mira nego drugoj, to ta strana mora drugoj nešto za to platiti. Kad napadne spoljni neprijatelj, mir sam po sebi nastaje za sve unutrašnje zavade. U svima ovijem krvavijem zavadama žene ne uzimaju nikakva učešća; one mogu bez ikakve opasnosti i u svima prilikama ići kud god hoće.

Ako se neprijateljske opštine ili porodice umore da žive u svađi, ili ako se po traženju jedne ili druge strane umiješa neko treći (a na prvom mjestu vladika drži da mu je to dužnost), onda se pristupa mirenju. Obje strane izaberu sudije, koji pažljivo izbroje mrtve i ranjene, kao i drugu počinjenu štetu, uporede sve i onoj strani, koja je gore prošla, druga strana mora dati novčanu naknadu. Glava se obično cijeni 132 dukata, 4 cvancika i 1 paru, koja se raspolovi i jedna polovina priveže na ugovor o miru. Odsječena ruka ili noga i druga rana od koje se ostaje nemoćan za teži rad, cijeni se polovinu glave, druge rane su srazmerno jeftinije. Neobična je hladnokrvnost kojom govore parnične strane zastupajući svoju stvar. Može tu biti na stotine ljudi, nikad govornika ne prekidaju; ne prekidaju ga ni onda kad on, kao što se često dešava, to prekidanje izaziva pitajući: "Zar nije tako, braćo?" Ili; "Zar nije ovako bilo?" Tek kad svrši svoj govor, i pošto na izrično pitanje protivne strane izjavi da je sve kazao, počne jedan od druge strane da govori. Pri ovakom mirenju iznose se često stvari od prije sto godina, i koje se samo po predanju znaju. I ne može im se tačno odrediti vrijeme kad su učinjene, ja ću ovde spomenuti primjera radi samo jedan slučaj.

Pripovijedaju da je nedavno u primorju (kod Kotora) u ovakom slučaju jedna opština tražila od druge 50 dukata, što je jedna njihova djevojka, koja je išla kroz njihovo selo, bila psavana od mletačkih vojnika, a oni se nijesu za nju zastupili. Da bi doznali kad se to dogodilo, zapitaju najstarijeg čovjeka u selu, starca od blizu 70 godina, šta on o tome zna. On im odgovori da se opominje kako je u ranoj mladosti slušao da se o tome govori.

Ono što se ne može dokazati mora se utvrditi zakletvom. Osobitijem načinom vrši se ovo zaklinjanje. Svi koji treba da se zakunu, sjednu po redu u crkvi, a protivna strana ostane stojeći. Jedan od njih koji je dobar govornik stupi s krstom u ruci i poljubivši ga pruži ga prema onima što sjede, i stane ih ovako proklinjati, ako su krivo govorili, npr.: dabogda vašu djecu ne podigli; dabogda vam se skamenilo sjeme u njivi, plod u stoci, djeca u ženama; dabogda vas guba razgubala, a svaki čovjek bježao od vas; dabogda nikake sreće ne imali itd. a oni što sjede neprestano viču "amin". Protivna strana ima pravo tražiti ne samo koliko se ljudi mora zakleti nego i koji to treba da budu. Često se određuje i koliko djece roditelji treba da dovedu i pored sebe metnu. Da bi čitatelji dobili jasnu sliku ovoga koliko osobitog toliko i zanimljivog običaja zaklinjanja, neka mi dopuste da prikažem neke slučajeve koje sam svojim očima gledao i ušima slušao. Otprilike prije tri godine služilo je jedno momče iz plemena Građana (u riječkoj nahiji) u jednoga seljaka u Paštrovićima u primorju. Kad je jedne noći spavao s oba gazdina sina u nekoj zgradi u polju, pojavi se vatra i on pogine, a oba sina gazdina se spasu. Austrijske vlasti iz Budve pregledaju mrtvacu i ne našavši nikakva uzroka da posumnjaju drugo što, nego da je slučajno u plamenu poginuo, odmah ga sahrane. Pošto je sahranjen, dođu njegovi saplemenici, otkopaju ga, uzmu mu glavu i odnesu sa sobom u Crnu Goru, i objave da je namjerno lišen života, i da su im Paštrovići dužni jednu glavu. Paštrovići nijesu mogli mirno obrađivati svoja polja, jer je svaki bio u opasnosti da izgubi glavu. Kad im se dosadi tako u strahu živjeti, zatraže da se mire. Izaslanici oba plemena sastanu se na Cetinju i poslije obostranog ispitivanja i razgledanja poluspaljene lobanje, koja je bila razbijena po svoj prilici od kamena kojim je zgrada bila pokrivena, bude odlučeno da određenog dana dođu na Cetinje 24 Paštrovića sa dvanaestoro djece, da se kunu, da je čovjek izgubio život bez njihove krivice. U slučaju da na to ne pristanu, dužni su za

ubistvo platiti jednu glavu, i još polovinu više, što su ga tako spalili. Paštrovići se zakunu, i svađa prestane. - Drugi slučaj desio se u isto doba. Jedan čovjek iz jednog plemena nađen je mrtav blizu jedne kuće drugog plemena. Njegovi saplemenici odmah objave da je ubijen, utoliko prije, što su, vele, na lešu našli i druge znake povrede. Ali ljudi iz ove kuće i njihovi saplemenici kažu da je on htio da ubije pseto, i slučajno sebe pogodio. Pleme ubijenoga s ovijem se ne zadovolji. Ono je još ranije bilo dužno jednu glavu drugom plemenu, i htjelo je novijem traženjem da oduži stari dug. Da bi se utvrdilo koja je strana u pravu, moralo se po traženju protivne strane pleme ubijenoga kleti da je njihov čovjek zaista ubijen od drugog plemena. - Iz ovoga se primjera vidi da se ljudi nekad kunu i ako nijesu sigurni (što je često i nemoguće) da su u pravu, već prosto to čine na vjeru i povjerenje drugih ljudi. Zbog toga glavari, a osobito popovi prvo pozovu u crkvu one ljude po čijim se iskazima zakletva polaže, i objasne im važnost zakletve i opomenu ih da lažju ne gube spas duše i kažu pravu istinu. Tek poslije toga pristupa se zakletvi. - Ti su ljudi u prvom slučaju bili vazda sa sinovima, a u drugom oni koji su poginulog gola vidjeli i razgledali.

Može ovaj način zakletve i dokazivanja krivice ili nevinosti i izgledati neobičan, ali se ne može poreći da je ovaj običaj i potreban i koristan zbog osobitijih prilika u Crnoj Gori, jer su njime mnoga zla prekraćena.

Na svršetku izmirenja stanu obje strane jedna prema drugoj, i jedan sudija, koji nije u stvar umiješan, privodi jednog po jednog s jedne strane k jednom po jednom s druge strane da se poljube. Pri tome se naročito pazi da se poljube jednak s jednakijem, tj. najbujniji s najbujnijim, mirniji s mirnijim. Vršeci to on izvadi svakom iza pojasa pušku ili veliki nož, metne sve oružje na gomilu, i vrati svakom svoje kad obje strane isplate sudijama nagradu, koja se obično s glavnom stvari utvrdi i objavi. Poslije toga dobiju strane pisanu presudu (akt izmirenja) na koju se, kao što je rečeno, o konac objesi pola pare, i koju obično vladika potvrdi.

Teže je i s mnogo je više formalnosti skopčano mirenje porodica i pojedinih ljudi. Pri mirenju čitavih opština ne gleda se mnogo ni na ubicu ni na osvjetnika; opšta stvar potiskuje ličnu. Strasti koje pri mirenju ljudi stvar otežavaju, ne uzimaju se u obzir pri mirenju opština. Cijena je glavi istina utvrđena i poznata, ali zbog častoljublja nije uvijek lako uvrijeđenu stranu privoljeti da se primanjem novca izmiri za izgublenu glavu. Štaviše često se dešava da položeni novac godinama leži kod kakvog posrednika, i svaki put, kad se uvrijeđenom ponudi, on odgovara da za novac ne prodaje glavu svoga brata, sina itd. Ponekad uvrijeđeni traži preko toga kao pogodbu za izmirenje i dare, koje znaju da im protivna strana i pored najbolje volje ne može dati, npr. kakvu haljinu od ovoga, ili komad oružja od onoga (kao što je u 23. i 24. narodnoj pjesmi 4. knjige Ban Zadranin tražio je od Vuka Anđelića između ostaloga tri konja turskijeh junaka^[11]).

Značajan je običaj da ubilac uz izmirenje moli protivnika da mu bude kršteni kum. To je svakojako jedno zbog toga da bi ga lakše na mirenje privolio, a drugo da bi od dotadašnjeg neprijatelja načinio iskrenog prijatelja. Ponekad po više dana uzastopce idu žene, dvanaest na broju, s malom djecom u kolijevkama, i kume ga bogom i svetijem Jovanom da se izmiri. Na završetku kad se izmirenje svrši obično mora ubilac pojaviti se

na koljenima pred uvrijeđenim, s ubilačkim oružjem o vratu i zakumiti ga bogom i svetijem Jovanom da mu oprost. Uvrijeđeni ga podigne, skine mu s vrata oružje (koje ostavi na stranu, i poslije obično zadrži sebi), poljubi ga i kaže da mu prašta. Od toga trenutka prestaje svako neprijateljstvo, i dotadašnji protivnici često postanu taki prijatelji kakvi možda nikad ne bi bili da nije bilo među njima ovog neprijateljstva.

Svako ovako izmirenje završava se zajedničkom gozбом o trošku ubilčevu zajedno s posrednicima obiju strana. Često se dešava da oni koji su prije s krajnjim uporstvom protivili se izmirenju, i svaki prijedlog oholo odbijali, ili nemoguće uslove postavljali, kad su na izmirenje pristali, odmah poslije toga sve su kumu poklonjali. Uostalom pri ovakijem slučajevima nije se plaćanje uvijek u gotovom novcu činilo, već su primali i druge stvari, a naročito oružje, koje su prilagali i prijatelji i rođaci krivčevi, a protivna strana primala je često u dvostruku i trostruku vrijednost.

Iako iz drugih obzira, ali u Crnoj se Gori isto tako čuvaju da ne izvrše ubistvo, kao i u ostaloj prosvijećenoj Evropi. A to je zato što se krvna osveta vrlo strogo primjenjuje, pa ne samo što je ubičev život u stalnoj opasnosti nego je on i jako stiješnjen u radu i kretanju, i ako mu pođe za rukom da se toga oslobodi, mora u svakom slučaju dobro platiti. Zato kad se u društvu posvađaju, i kad se u svađi prihvate oružja, svi, osobito stariji i pametniji, poviču: "Ne u krv, bog ti i sveti Jovan!"

Bez sumnje i radi krvne osvete Crnogorci mnogo drže (više nego Srbi u Srbiji) do toga da se zovu po imenu porodice. Oni se zovu ne samo po očevu imenu i po imenu porodice već i po imenu plemena, npr. *Savo Markov Petrović Njeguš*. Ako bi sad neko ovoga ubio, ubilac bi bio dužan krv ne samo rođacima sina Sava i njegova oca Marka već i cijeloj porodici Petrovića i plemenu Njeguša. Ako pleme ima grane sa naročitim imenima, kao npr. što se Cetinje dijeli na Bajice i Donji kraj, to se i ono dodaje; npr. *Điko Milov Martinović Bajica Cetinjanin*.

Nije nikako čudo što u ovakom bezvlašću koje vlada u Crnoj Gori niko neće ni koraka učiniti bez oružja. I sve domaće poslove (kao nošenje vode i drva) Crnogorac vrši s puškom i nožem za pojasom i nikad bez duge puške o ramenu. Djeca od desete godine počinju nositi oružje, i puška je uvijek puna sa zrnom (drukčije se u Crnoj Gori i u Turskoj i ne nosi). Stanovništvo se jedne opštine samo broji brojem pušaka (ljudi koji mogu nositi oružje). Ženske oružja ne nose, ali ipak su mi pričali da je jedna djevojka u Piperima osvetila svoga brata, i od tada nije ostavila oružja.

Svako će bez daljeg razlaganja priznati da ovako stanje nikako nije ugodno, niti mu se može zavidjeti, već štaviše da je vrlo žalosno. To su uvidjele i crnogorske vladike, naročito oni iz novijega vremena, i željeli su da to stanje poprave. Od sviju najviše je na tome radio skoro preminuli vladika Petar. Odmah poslije pobjede nad Mahmud-pašom, kad je time obezbijedena crnogorska nezavisnost, mislio je on na uređenje najpotrebnijih osnova za građanski poredak u zemlji. On je sam sastavio nešto zakona, trudeći se da ga što je moguće više dovede u sklad s navikama Crnogoraca. On se trudio da u svakoj nahiji uvede neku vrstu žandarmerije pod turskim nazivom *kuluk*, i od najuglednijih glavara da sastavi vrhovni sud zemaljski.

Ali kao što su od vjeka i svuda svi pokušaji preobražaja nailazili na teškoće, tako je i ovaj čovjekoljubivi i patriotski vladika naišao na najveće prepreke, i ništa nije mogao učiniti. Ali i sami pokušaji rijetko su kad bez ikakve koristi, a vladika nije bio čovjek koga su teškoće mogle brzo odvratiti od njegovijeh namjera. On je neprestano činio sve nove pokušaje da ostvari svoje prosvjetiteljske planove, i vrlo je moguće da bi naposljetku i uspio, da bog nije drukčije odredio. Dođe smrt i učini kraj ovom neumornom vladčinu radu, koji bi za Crnu Goru bio od neocijenjene koristi. Zaista je vrijedno koju više reći o posljednjim danima ovog znamenitog čovjeka.

U oktobru 1830. godine on je osjetio da jako slabi, i pozove uglednije zemaljske glavare k sebi na Cetinje. On im objavi da je njegov posljednji čas došao, i preporuča im slogu i dobru volju za uvođenje zakonskog poretka. Zatijem im preporuča svoga nasljednika, sina jednoga od svoje braće, kome je tada bilo jedva 18 godina, i koji je još nosio svjetovne haljine. Zakle sve Crnogorce kako usmeno tako i pismeno u svome testamentu da na njegovu kovčegu uhvate vjeru da će držati mir među nahijama, plemenima, selima, porodicama i između pojedinih ljudi za šest mjeseci, da bi za to vrijeme mogli provesti unutrašnje uređenje, i navikli se na promjenu upravitelja. Pošto je sve uredio i po zakonu se pripremio za smrt, 18. oktobra poslije podne ogrije se u kujni (jer na drugom mjestu u kući nije bilo vatre), i uđe s glavarima u svoju ćeliju, gdje je kao pravi pustinjač živio, legne na postelju i razgovarajući se izdahne mirno, bez bolova i bolovanja. Bilo mu je preko 80 godina.

Odmah sutradan glavari obuku njegova nasljednika u sveštensko odijelo i sa pokojnikovim štapom u ruci prikažu ga narodu kao novog upravitelja na guvnu Ivana Crnojevića.

Tek što se vijest o smrti vladčinu raznijela, navale na Cetinje Crnogorci sa sviju strana da se isplaču i iskukaju na kovčegu vladčinu, koga su kao sveca^[12] poštovali, i koji je njima pola stoljeća tako mudro i tako sretno upravljao. Po zavjetu vladčinu ostavljenom u testamentu utvrde mir u cijeloj zemlji i za veću tvrđu bratski se izljube u crkvi na kovčegu njegovu predstavnici nahija, plemena, sela, porodica kao i pojedini ljudi.

Po dopuštenju Mustafa-paše skadarskog dođe vladika prizrenski na crnogorsku granicu i rukopoloži mladog nasljednika u čin jerođakona, jeromonaha i proizvede ga za arhimandrita. Svjetovno ime bilo mu je *Radoje*, a u kaluđerstvu dobi ime svoga prethodnika - *Petar*. Tek 1833. godine posvećen je za vladiku u Petrogradu (6. avgusta). To je čovjek talentovan, veliki patriota i vrlo obrazovan; svakojako to je najučiniji vladika koga su Crnogorci ikad imali. On je već dao nekoliko pjesama koje ni u čemu ne ustupaju drugima što ih ima u novijoj srpskoj poeziji. Po spoljašnjosti to je možda najviši i najljepši čovjek u Crnoj Gori, a Crnogorci visinom rasta ne ustupaju možda nijednom narodu u Evropi.

S čvrstom voljom prihvati novi upravitelj civilizatorske planove svoga prethodnika, i u proljeće 1831. godine koraknulo se znatno naprijed. Po naređenju umrlog vladike mjesto pređašnjeg vrhovnog suda sastavljen je senat od najuglednijih glavara, a mjesto kuluka - *gvardija* od 135 ljudi. Još se prikupljalo 15 *perjanika* iz raznijeh nahija na službu vladici i

senatu. Senat je imao da vrši najveću vlast u zemlji, gvardija da raspravlja sitnije sporove (o većima da izvještava senat) i da vodi brigu o izvršenju senatskih zapovijesti i odluka. Senatorima je određeno 80 for. sr. godišnje plate, i brašna za hljeb; članovima gvardije samo po 60 for. sr. a perjanicama nešto više, jer su službom odvojeni od svojijeh kuća. Ali je sad htio svaki da dobije po jedno tako mjesto, a zato je odlučeno, da se sva ova mjesta svake godine zamjenjuju novijem ljudima.

Tako je bar neka vrsta vlade osnovana, i njen je prvi posao bio da izmiri dotadašnje zavade, a buduće krivce senat da kažnjava. I zaista jedan je lopov obješen, a jedan ubilac strijeljan. Iako su se poslije ovoga ubistva i drugi zločini umanjili, ipak se pojave nove teškoće za pravo vršenje vlasti. Prvo zato što su se opštine protivile da svoje krivce izdaju. Njima se štaviše činilo sramota da tuđijem ljudima dopuste da krivce među njima traže i silom hvataju. Oni su više bili skloni da ga štite, nego da ga izdaju. I drugo, nije bilo moguće sve stare zavade izmiriti. Ovo je bilo utoliko teže što se od uvrijeđenog tražilo da se odreče krvne osvete bez dotadašnjeg načina mirenja novcem itd. Protiv ovoga su se naročito bunili Crmničani. Oni malo po malo odbace sve nove uredbe i sasvijem se vrata pređašnjem načinu života, što toliko naljuti vladiku da silom svoje duhovne vlasti odluči nekoliko plemena od crkve. Ja sam o ovome prošloga ljeta razgovarao s nekoliko najuglednijih glavara ove nahije, i gotovo jednoglasno su mi rekli: "Kad bi vladika k njima lično došao, oni kao pouzdano drže da bi time sve zavade, osim možda dvije-tri porodice, bile umirene, i da bi se i kod njih kao i po ostaloj Crnoj Gori mogle uvesti popravke. Onaj mali broj porodica koje se još ustežu da prime izmirenje koje se od njih traži, neka slobodno odmah odluči od crkve, pa će oni onda nesumnjivo sami odmah tražiti izmirenje." Prema ovakvom raspoloženju vjerovatno je da ovo uporno odupiranje neće duže vremena trajati, i možda je već za ovo godinu dana i Crmnica pristupila novom poretku.

S ubicom se ovako postupa. Kako opština neće da ga uhvati i preda, još manje dopušta da ga senat traži i hvata, to ga je nemoguće dobiti u ruke. Naposljetku se toliko uspjelo da opština dopusti da se njegova kuća može razoriti i spaliti, a stoka (u ponajviše slučajeva jedino imanje Crnogorčevo) uzeti u globu. Time se njegovi rođaci oslobodavaju od krvne osvete protivne strane; sam pak krivac isključuje se iz društva, i svak ga može bez odgovornosti ubiti. Njegovu stoku dijele među sobom izvršioци senatske odluke. Na Cetinju to vrše sami senatori sa svojijem perjanicama, a u udaljenijim plemenima gvardija. Iako se za izvršenje presude mnogi nameću, i glavari kao i ostali, ipak poduže traje dok se prvi korak učini, i kuća zaista počne rušiti. Svaki se boji da on bude prvi. Na Cetinju se desio slučaj da je izvršenje jedne takve presude odgađano od dana do dana čitavu nedjelju, što niko nije htio početi bez vladike i njegova ličnog poziva.

Kad se ubica ovako liši kuće i imanja, on samo s oružjem, kao kakav razbojnik, traži kakvo sklonište, gdje misli da će biti bezbijedan. Poneki pobjegne u Tursku, a za njim katkad ode i porodica mu. Inače žena i djeca, ako ih po nesreći ima, mora tražiti skloništa kod najbližih rođaka.

Lišiti ovako nevinu ženu i djecu krova, imanja i svačega najpotrebnijeg za života svakojako mora izgledati kao najveće varvarstvo. Ali kad se uzme naum da se samo na

ovaj način može spriječiti mnogo najvećijih zala u budućnosti, i da se samo ovako mogu postaviti osnovi kulturnog poretka potrebnog za svako društvo prema sadašnjem vremenu, to se mora zažmuriti i preko srca odobriti i ovake mjere. Kad bi bilo moguće dobiti u ruke krivca, to bi on svojom glavom platio učinjeno ubistvo, njegova bi porodica ostala mirna u kući i na svom imanju. - Na Cetinju su prošle godine pogubili dva krivca, ali način na koji je to izvršeno, pravi je crnogorski. Radi toga se iskupilo više stotina ljudi iz raznijeh nahija i plemena, i svi su odjedanput opalili iz pušaka na krivce, i to samo zbog toga da ne bi rođaci i saplemenici mogli docnije kazati ovaj je ili onaj je našega N. ubio. Vrijedno je reći i kako je ispalo ovo strijeljanje. Iako je ovako veliki broj ljudi pucao, iako je bilo kratko rastojanje, gdje tako vješti strijelci nikad ne bi promašili, samo je jedan pao mrtav, a drugi je samo ranjen. Kako se smatralo da je presuda izvršena, on se izvidao i ostao u životu. Kako u ovako zajedničkom izvršivanju presude nema nikakve opasnosti od krvne osvete, to ovaj slučaj može poslužiti kao dokaz da Crnogorac, iako je tako žudan osvete za uvredu ne ubija rado, ako ne misli da je to dužan učiniti.

Druge krivice i građanske sporove presuđuje kako senat i gvardija, tako i izabrani sud po starinskom običaju.

Glavne su krivice poslije ubistva krađe. Po starom crnogorskom običaju lopov mora sedmostruko platiti ukradenu stvar (u Srbiji samo dvostruko, jednu cijenu onome čija je stvar, i jednu državi). Neobičan je (kao i sve u Crnoj Gori) način kako se lopov traži. Kad je neko pokraden, on objavi na sve strane šta mu je ukradeno i koliko će dati onome ko mu lopova pronađe. Ako neko treći zna lopova, on se ne javlja odmah, već pošlje lopovu četvrtog, koji mu kaže da neko zna da je on to i to ukrao, već neka pohita da se sa pokradenim izravna. Ako lopov vidi da je zaista uhvaćen, on odmah pohita te se s gazdom pokradene stvari izmiri. U tome slučaju može ukradena stvar doći gazdi u ruke, a da ni lopov ni on ne znaju ko je prokazao, jer prokazivač obećanu nagradu dobije preko svoga posrednika. Ako je osumnjičeni lopov nevin, ili ako misli da se njegovo djelo ne može otkriti, ili ako se uzda u svoju jaku porodicu itd., on odriče i neće o tome ništa da zna. U takom slučaju pokradeni poveća obećanu nagradu prokazivaču. Ako je prokazivač siguran za lopova, on mu preko svoga posrednika ponovi poruku. Ako ovaj i opet stane odricati, obećana se nagrada opet povisi, i to se često tri i četiri puta čini, tako da obećana nagrada nekad prijeđe vrijednost ukradene stvari. Naposljetku, ako lopov i dalje odriče, mora se prokazivač javiti i pred lopovom svoje tvrđenje dokazati. Ako dokaže, lopov mora platiti pored uobičajene naknade za stvar, još i sve ostale troškove; a ako ne dokaže, i osumnjičeni lopov se opravda, to mora on mesto njega snositi troškove. Prokazivač se srpski zove sok, njegov posrednik *sokodržica*, a obećana nagrada *sodžbina*.

Krađa s obijanjem i napada na kuće (kao što se npr. u Srbiji pod turskom vladom često događalo) u Crnoj Gori nema nikako. To bi bilo veoma teško i izvesti, jedno, što je svako gotovo stalno pod oružjem, i drugo, što su česte kuće, pa i na najmanji znak dotrče svi ljudi. I priroda zemljišta jako tome smeta, što su naselja ponajviše postavljena na takijem mjestima da čine prirodno utvrđenje i može im se prići kroz pojedine tjesnice između strmenitijih stijena. Zato je pri takoj uzbuni npr. kad opaze lopova uobičajeni poklič: "Ko je vitez na ždrijelo!" I zaista obično, čim se taki poklič čuje, više ljudi poleti na ždrijelo, nego onamo odakle poklič dolazi, jer se zna da se neprijatelj tamo neće odupirati, već će

odmah pobjeći. - Otimanje na drumu događa se ovde-onde, ali i to rijetko, jedno zbog toga što je to moguće izvesti samo iznenadnijem prepadom, jer bi se svaki prije branio na život i smrt, nego što bi došao kući bez odijela i oružja, što se to smatra kao velika sramota; i drugo, što takav postupak više nego išta drugo izaziva krvnu osvetu među plemenima.

Svaki Crnogorac može činiti što hoće i što je kadar izvesti, a ne mora se, kao npr. razbojnici u Italiji, kloniti društva, pa se ipak ove vrste zločini zbog gornjijih uzroka rijetko dosad dešavaju; ali bojati se da novi postupci vladini prema ubicama ne prinude ga da stane živjeti pravijem razbojničkim životom.

Riječ senat u evropskijem državama mnogo znači, pa je ovdje na svom mjestu reći koju više o njegovu značaju i uređenju u Crnoj Gori. Čitatelj je po kulturnom stanju ove zemlje već unaprijed mogao sebi predstaviti da to ovdje nije ništa veliko, već vrlo prosto. Na 50 koračaji otprilike od manastira nalazi se jedna duguljasta kamena zgrada na jedan pod pokrivena slamom, to je senatska kuća, i obično se zove kratko "*Senat*". U nju se ulazi na dvojna vrata. Jedna vrata vode u odjeljenje u kome se zatvara rogata stoka i magarci. Kad se uđe na druga vrata nailazi se na dvojna druga. Kad se otvore desna ulazi se u prostor u kome je više postelja napunjenijeh slamom; tu spavaju senatori; o zidovima im vise duge puške. Lijeva vrata vode u odjeljenje u kome je pored zida jedna kamena klupa; na sredini na podu vidi se jedno mjesto koje predstavlja ognjište, i na kome se loži vatra; oko njega se drže sjednice. Tu jedan sluga gotovi jelo za senatore, i tu se griju kad je hladno vrijeme. Kad vladika dolazi u senat, obično sjedne na kamenu klupu, po kojoj se iz poštovanja prostre jedan pokrovac. Koliko još ima mjesta, pored njega sjednu senatori; ostali kao i parničari posjedaju oko ognjišta na niske, jedva stopu visoke drvene stoličice i na kamenje, i tako s dugijem čibucima u ustima ili u ruci počinju savjetovanje. Ako treba što napisati, pozove se sekretar vladičin, koji što treba ili napiše u manastiru i donese gotovo u senat, ili mora tu po turskom običaju na koljenu pisati.

Već smo rekli kolika je senatorska plata; njima pripada i ono što parnične strane na ime troškova moraju platiti. Jelo - osim brašna - donose od kuće (kao sir, varivo, itd., a pomažu se i stokom koja se od krivaca oduzima). Odijelom se senatori ne razlikuju od ostalih Crnogoraca. Kako senatori ne dovode svoje porodice na Cetinje, već one ostaju kod kuće po plemenima i nahijama, to su rijetko svi na okupu; samo u izvanrednijem sjednicama skupljaju se svi.

Važno je pitanje da li će se ovi prvi počeci preobražaja održati i usavršiti, ili će se možda sve malo-pomalo vratiti u staro stanje. Ja mislim da će prije biti ovo drugo. Drukčije bi bilo kad bi vladika pored svoje patriotske revnosti imao i novčanih sredstava. Tada bi se moglo nadati boljem uspjehu. Ali ušteđevina njegova prethodnika gotovo je sasvim potrošena na izdatke novog uređenja, a Crnogorac ne samo što ništa neće da radi dok mu se ne plati nego na svaki preobražaj krivo gleda, i o danku ništa neće da zna, te prema tome ne može se ništa drugo očekivati već da i ova sjenka preobražaja opet iščezne. I tada neće biti drugoga sredstva da se Crnogorci, dajbudi i poslije nekoliko pokoljenja, uzdignu iz njihova sadašnjeg niskog stanja, do podizanja zgodnijeh škola. Iako se na ovaj

način sporo napreduje, ali utoliko je on pouzdaniji, i željeni plodovi će se nesumnjivo javiti.

Kad u zemlji bude više ljudi, koji imaju pojma o pravoj religiji, o časti i o ljubavi prema otadžbini, o geografiji i istoriji, tada će im se lako moći otvoriti oči da vide kako je bijedan njihov varvarski način života, i neće se, kao sad, protiviti popravkama, a zakonitost i red sami će od sebe tada doći. Tad će se sigurno naći ljudi koji će htjeti da državi i bez plate posluže, i neće se niko protiviti da prema svome stanju plaća da se najpotrebniji izdaci pokriju. Ali se zato mora to obrazovanje vršiti u samoj zemlji, a i dalje zadržati prosto odijevanje, čiste naravi i što je dobro od dosadašnjijeh običaja. Ako se pak obrazovanje počne unositi sa strane, i mladi ljudi se radi toga budu slali u tuđe škole, ponoviće se van svake sumnje staro iskustvo da ti ljudi sa znanjem donesu u zemlju navike ugodnijeg života i luksuza, i nemogući ih u Crnoj Gori zadovoljiti, oni će se u svojoj zemlji neugodno osjećati, i mjesto da se trude da ono što su naučili i u svome narodu rašire, voljeće biti u Kotoru posljednji piljar, nego u Crnoj Gori prvi senator.

V Život sa susjedima

Kako, kao što je rečeno, crnogorska sloboda i nezavisnost od Porte nije priznata niti kakvijem ugovorom obezbijeđena, već se onako sama od sebe drži, to su Crnogorci s pograničnijem Turcima stalno u ratu. Ovaj se susjedski rat istina ne vodi radi kakva osvajanja s jedne ili s druge strane, već gotovo jedino radi ubijanja i pljačkanja. Ovaj se rat zove *četa* i *četovanje*, i u velikoj je časti kao junačko djelo. Obično u četvu idu 10 do 20 ljudi, i gledaju da koga od neprijatelja ubiju ili da što otmu i ukradu. Ali ponekad pođu i na stotine, i napadaju čitava sela, ali češće samo čobane sa stokom na paši. Napadnuti se uvijek odupre, pa makar bio samo jedan protivu stotine, da odbrani svoju imovinu. Na prvu pušku i poklič dolete susjedi, i otpočne prava bitka, čiji je završetak uvijek sumnjiv. Često se napadači s gubicima povuku, a ponekad im pođe za rukom da što upljačkaju. To je obično stoka. Jedan dio čete odmah zajmi stoku i tjera ka granici, dok drugi veći dio ostaje iza njih da ih brani od pristigle potjere. Ako četa vidi da nije u stanju pretjerati pljačku preko granice, i da je potjera može oteti, onda gledaju da je upropaste, ubijaju je iz pušaka ili kolju noževima, da ni protivniku ne ostane od nje koristi. Glave ubijenijeh neprijatelja najslavniji su triumfi, i zato gledaju uvijek da je odsijeku i odnesu, pa makar to bilo skopčano s najvećom opasnošću, pa čak i po cijenu života. Turci obično nabijaju glave na kolje po gradskijem zidovima; Crnogorci čine to isto na kućama svojijeh glavara ili na drvetima u blizini kuće. Rijetko kad ima zarobljenika; ako se i to desi, iskupe se docnije novcem.

Oni koji tako ostanu bez svoga stada prose od svojijeh ljudi, i u takijem slučajevima svako im rado pokloni od svoje- stoke, tako da poneki opljačkani više naprosi nego što je prije imao. Mnogi Crnogorci na turskoj granici žive gotovo jedino od četovanja. Ali u velike čete idu i imućni ljudi, koji ne traže koristi, jer je sramota ostati kod kuće, osobito kad se tiče kakve osvete, dakle kad je narodna čast u pitanju. Ponajviše srpsko-

crnogorskih narodnijeh pjesama pjevaju o ovakvom četovanju, kao npr. 19. pjesma III knjige.^[13]

Gdje su velike planine granica (kao npr. Sutorman između Crmnice i Bara) te dijele Crnogorce od Turaka, tu nije tako nesigurno i opasno; ali zato je utoliko gore po drugijem krajevima, kao npr. kod Spuža, gdje Crnogorci žive tako blizu s Turcima da jedni druge mogu čuti kad pjevaju, pa opet tu ostaju, i niko ne misli da na drugom mjestu traži veće bezbijednosti za svoj život i imovinu. Turci tu drže toliko oraće zemlje koliko mogu sa grada braniti. U polju oru udaljeni jedan od drugog na puškomet, i svaki s puškom o ramenu. Ako se uzme naum da bi i za jednog i za drugog bila najveća čast kad bi jedan ubio drugoga i volove mu upljačkao, onda se može zamisliti, kakvo je tu stanje. Zato se ovdje često dešava da jedan sije, a drugi bere, ili jedan žanje, a drugi kući odnese ili zapali. Ali ipak ovo se posljednje rijetko dešava, jer se to drži upravo kao protivno ratnom pravu. Međutim jeseni 1834. godine Turci su zapalili Crnogorcima kukuruz, i time ih neobično razdražili.

Ponekad se zaključuje među susjedima i mir na neko vrijeme, i oni se istina sastaju i miješaju, ali i to s najvećom oprežnošću, jer je bilo dosta slučajeva povrede mira i s jedne i s druge strane. U ove pogranične sukobe miješaju se i žene, te nemaju one slobode kretanja kao u plemenskim zavadama. Turkinje istina mogu mnogo slobodnije ići u Crnu Goru, nego Crnogorke u Tursku, jer je Crnogorcu odvratno oženiti se ma i pokrštenom Turkinjom, dok je Turcima najveće junaštvo i zasluga za vjeru da hrišćanku^[14] privole da se poturči i da s njome oženi. Hrišćani oko turskih gradova drže se s Turcima; oni udaljeniji gledaju da budu neutralni, ali vole Crnogorcima nego Turcima. Zapadni kraj Hercegovine, Grahovo, koje je na tromedi (austrijskoj, turskoj i crnogorskoj) ima taku neutralnost; tamo se mogu sastajati Crnogorci i Turci, a da se jedni drugih ne boje.

Ako Turci gone kakvog hrišćanina u svojoj zemlji, ili ako hrišćanin slučajno ili hotimice ubije kakvog Turčina ili hrišćanina, ili uopšte ako učini kakvu krivicu da nije više u svom mjestu siguran sa životom, on bježi u Crnu Goru. Mnogi to čine zato da bi kao slobodni ljudi mogli živjeti, ili da bi iz zadovoljstva mogli ratovati s Turcima. Takav bjegunac zove se *uskok*. Može se reći da su uskoci veći dio sadašnjih Crnogoraca, koji su se malo-pomalo tamo nastanili. Najuglednije crnogorsko pleme *Njeguši* nosi svoje ime od Hercegovačke planine *Njegoš* (kako se vladike i sad potpisuju). Uskoci se obično nastanjuju na granici, da odatle dižu čete na svoju predašnju postojbinu. Zbog nemira i nasilja nad hrišćanima u Bosni i u Hercegovini u novije vrijeme se toliko nagomilalo uskoka u Morači, da među stijenama nijesu imali više mjesta da se nastane, i preko stotine porodica prešlo je preko planine Javorja na Hercegovačku oblast i tu se nastanilo. Kad Turci u ovaj kraj dolaze da pokupe godišnji harač, oni dosad obično napuštaju svoje kuće i povlače se u Moraču, pa se opet vraćaju kad Turci odu. Ali 1835. godine smisle drukčije: pokupe između sebe od svakog koji pušku nosi po dva cvancika i preko dva izaslanika pošlju turskom starješini, koji ih rado dočeka, i obeća im zaštitu da mogu mirno živjeti. Ovi uskoci učinili su velike usluge 1831. i 1832. Ali-agi Stočeviću (sadašnjem paši Hercegovačkom) protivu bosanskih odmetnika; ali im je zlo vraćeno, kao uopšte svima hercegovačkim hrišćanima, koji su mnogo pomogli i svakojako

odlučili bosanski poraz. Mnoge je docnije isti Ali-aga, za koga su se borili, mučki poubijao itd.

Ali uskoke imaju ne samo Crnogorci već i Turci. Kad se kome Crnogorcu učini kakva nepravda, a on se ne može osvetiti, ili kad on kome što učini, a ne može se braniti, on uskače u Turke, koji ga obično veoma rado primaju i svaku mu pomoć ukazuju, kao oslobođavaju ga od harača, pomognu mu da podigne kuću itd., ali pod uslovom da se nastani malo dalje od granice, i da diže četvu na Crnu Goru (inače bi ga držali za špijuna, ili se boje da se sa svojimima ne izmiri i ne vrati natrag, pa bi im, poznavajući zemljište, mogao mnogo više naškoditi, kao što se i dešavalo). Ipak Crnogorci imaju mnogo više uskoka nego Turci, jer im je bolje u Crnoj Gori nego ovima u Turskoj, što Crnogorci ne traže da uskok mora dizati četvu na Turke. Pričaju za nekog uskoka *Karimana*, koji je uvrijeđen pobjegao Turcima, poturčio se, i jednu po jednu 27 crnogorskih glava odsjekao i odnio.

Hrišćani ovijeh krajeva imaju znatne povlastice jedno zato što zajedno s Turcima imaju da se brane od Crnogoraca, i drugo zato da ne bi imali uzroka da uskaču u Crnu Goru. Tako između ostaloga njima je dopušteno da svuda mogu ići s oružjem, da mogu nositi najljepše duge puške i srebrnjake s nožem za pojasom, što inače u cijeloj Turskoj hrišćanima nije dopušteno. Kad je 1820. godine došao u Nikšić tufekdžibaša Dželaludin-paša da predvodi vojsku protiv Crne Gore, i našao hrišćane da obaška logoruju u polju, zapita nikšićkog kapetana, kakva je ovo vojska. Kad mu je kapetan odgovorio: "To su Hrišćani", on u čudu gnjevno poviče: "Kako se može trpljeti da je raja tako naoružana?" Kapetan mu odgovori:

"Mora se trpljeti, što bez njih ne bi se ni mi tu mogli održati; oni mi pomažu da čuvam granicu."

I Crnogorci iz istog razloga, tj. da ne bi bježali u Turke, moraju svojim ljudima mnogo što-šta kroz prste gledati. Kad se neko od njih nađe pritiješnjen, on javno govori: "Dok mi je Spuža i Nikšića ne bojim se ni senata ni ikoga drugoga."

Sadašnji vladika čim je preuzeo vladu počeo se starati da jednim mirom učini kraj ovom klanju po granici. Toga radi obrati se početkom 1834. godine hercegovačkim ; kapetanima i skadarskom paši. Hercegovci prime prijedlog i nekoliko najuglednijih Turaka sastanu se s vladikom na granici da se o ostalom usmeno sporazumiju. Turci su prije svega tražili da se jedan dio toga kraja, *Župa*, koja se nedavno pridružila Crnoj Gori, vrati njima. Vladika pristane, ali je tražio obećanje da ljudi toga kraja plaćaju samo određeni godišnji harač, i da im se ne nameću nikakve druge dacije, niti da im se Turci miješaju u njihovu unutrašnju upravu, na što se i Turci saglase. Tako se utvrdi kao neka vrsta mira, kojim se osigura obostrano spokojstvo i međusobni saobraćaj. Ali je trebalo i Župljane na to skloniti, i rječiti vladika, zabranivši ostalijem Crnogorcima da ih od toga odvrćaju, skloni ih te i oni pristanu. Od tada se počnu s Turcima miješati i svoje proizvode nositi u varoš na pijacu, a Turke među se primati. Ali je ovo stanje vrlo kratko trajalo. Kad su Župljani, ništa ne sluteći, bili kod svojijeh stada i po radovima u polju, najedanput napadne na njih nekoliko hiljada Turaka. Tako iznenađeni neki izginu, i Turci

upljačkaju više hiljada ovaca, koza i goveda, i opet uspostave potpuno tursku vlast u Župi. Razumije se da je time prestao i ugovoreni mir. - Skadarski paša nije htio ništa čuti o miru s Crnogorcima. On odgovori vladici da je Crna Gora turska oblast i njeni stanovnici turski podanici, i zatraži da mu se odmah pokore. Tako su se svaki dalji pokušaji pokazali kao besplodni, i vladčina staranja za mir osujećena, i stanje na ovoj strani ostade kao i do tada.

Da bi se dobio pojam kako su vratolomni ovi pohodi vrijedno je između mnogijeh iznijeti nekoliko primjera. Jedan takav primjer saopštio je "Ausland"^[15] u decembru 1834. godine, kako su Crnogorci u proljeće iste godine ukrali sa turskog grada Spuža jedan petofuntovni top dugačak četiri lakta. - U početku 1835. godine utvrde Kuči s pograničnijem podgoričkijem Turcima mir. Oslanjajući se na to priđu pastiri sa svojim stadima bezbrižno ka podgoričkoj granici. Jednog dana vjerolomno ih napadnu iznenada Turci, petnaesticu ubiju i upljačkaju više hiljada ovaca. Ovo, razumije se, nije moglo ostati bez osvete, i svi se Crnogorci pozovu da u osveti uzmu učešća. Kako Podgoričanima nije bilo lako ništa učiniti, to oni napadnu noću (u martu 1835) grad Žabljak, osvoje ga, pobiju više građana, popale ga i opljačkaju, i stanu se praviti kao da će to mjesto da zadrže pod sobom. Kako Crnogorci idu u četu bez znanja i dopuštanja vladčina (isto kao što ni Turci ne misle da li za to treba tražiti dopuštenje od njihovijeh starješina), to vladika dozna za taj napad pošto je već bio izvršen. Vladika pak, cijeneći svu ozbiljnost ovoga događaja, koji je mogao izazvati Portu na rat protiv Crne Gore, morao je upotrebiti sav svoj ugled i vlast da Crnogorce nagovori da bar napuste grad; i oni to i učine.

Kako se sadašnji vladika trudi da mir zasnuje, i kako se (a ne kao Turci) svakom prilikom mudro koristi da to postigne, neka posluži ovaj primjer.

Dva Crnogorca odbjegnu u Tursku i stupe u službu kod jednog uglednog Turčina u Nikšiću. Jednog dana (krajem 1834. godine) nagovore petnaestogodišnjeg gazdina sina da ode s njima u selo kod nekoga poznanika da se počaste. Tek što su se malo udaljili od varoši, napadnu mladića, vežu mu ruke i dotjeraju vladici na Cetinje. Vladika ih po običaju obdari, i to više što mladiću nijesu ništa učinili, nego što su mu ga doveli, odriješi mu ruke, dobro ga ugosti i pošlje ga njegovu ocu bez otkupa. Ovaj radostan, i da bi vladici pokazao svoje poštovanje i zahvalnost, pošlje mu po istom svom sinu na dar jednog lijepog konja.

Sa zapadnijem susjedima Crnogorci žive mirno, osim ako se - kao i sami među sobom - pojedinci što posvade; i kako obično nema nikakva kontumaca, koji sprečava saobraćaj, to se gotovo svaki dan miješaju. Crnogorci silaze u Kotor i u Budvu da prodaju i kupuju, i Primorci isto tako bez ikakvijeh smetnji idu u Crnu Goru. Crnogorske djevojke udaju se u Primorje, i obratno primorske u Crnu Goru. Ali ovo posljednje ređe biva, jer način života u Crnoj Gori nije tako privlačan. Mnogi Crnogorci imaju u Primorju i imanja. Sam vladika ima kod Budve jedan manastir sa znatnim imanjem.

Primorci žive, kao i Crnogorci, stalno pod oružjem. U 16. i 17. vijeku, kada je veći dio ovoga kraja (od Kotora pa na jug) bio pod Turcima, Primorci su se zajednički s

Crnogorcima bili s Turcima. I sad se ne razlikuju od Crnogoraca gotovo ni u čemu. Još i danas međusobne raspre uređuju izbornim sudom kao i u Crnoj Gori što je običaj, i presude austrijske vlasti samo potvrde. Na taj način u malo dana svršavaju se sporovi koji redovnim putem možda nikad ne bi bili svršeni. Krvna se osveta vrši i ovdje kao i u svojoj okolini crnogorskoj^[16]. Za zločinca, je ovdje međutim gore, jer ne samo što je on dužan krv rođacima ubijenog nego ga i vlasti gone za zločin, i on se mora, ako mu je život mio, dvostruko čuvati. Takijeh krivaca ima na stotine pod imenom *bandižani* (od mlet. *bandire*). Oni se čuvaju da ne dođu u domašaj vlasti, i da ih sud ne uhvati. Neki od njih možda se povlače još od mletačke vlade. To međutijem nisu razbojnici kako bi se po nazivu moglo suditi. Među njima ima mnogo dobrih ljudi koji imaju kuću i porodicu, i žive kao pošteni ljudi obrađujući zemlju. Razumije se da nikad ne dolaze u varoš da ne bi pali šaka sudu, već žive u stalnom strahu s puškom u ruci. Kad se ne osjećaju sigurni u svom mjestu, kao što je slučaj kod nekijeh, oni najveći dio života, kao zaplašena divlja životinja, provode napolju bez krova. Ja sam prošle godine bio svjedok kako je jedan činovnik izišao četvrt sata od Budve i pregovarao s jednom grupom bandižanih. U Risnu sam štaviše vidio neke od njih i u varoši. Prošle godine na zapovijest serdarevu (žandarskog kapetana) htjeli su jednog da uhvate, ali se ovaj odupre, ubije jednog napadača, i srećno umakne. Ljudi jednog kraja iznad Risna među planinama koji se zove *Krivošije*, idu u četvrt na Turke kao i Crnogorci. U ovim krajevima obična je riječ: "Da nema Krivošijana i Rišnjana, cijela bi Boka morala harač Turcima plaćati." Ako ovo i nije baš tako, ali je sigurno da bi se austrijska vlada, da njih nije, i na ovoj strani žalila na turske upade, kao što se zna da se žali na hrvatskoj granici.

VI Način života

I političke prilike i samo zemljište upućuju Crnogorce više stočarstvu nego zemljoradnji i zapatima. Kako je Crnogorcima glavno i najpotrebnije zanimanje rat, to mu je lakše, krećući se za stokom, upotrebiti oružje; dok bi ralo i drugi poljski alati u ovom kamenitom zemljištu gutali svu njegovu i moralnu i fizičku snagu. Zato je Crnogorcima imanje poglavito u ovcama i u kozama. Svinja i goveda ima manje, pa i konji su rijetki; umjesto njih služe se u Crnoj Gori mazgama. Iako najvole da se bave stočarstvom, rade i zemlju. Glavno je žito kukuruz; osim toga siju gdje se može nešto pšenice, ali više raž, ječam, zob i ostala brdska žita. Najveće blagostanje za ljude je krompir, i umrli - vladika stekao je besmrtnu zaslugu što ga je unio u Crnu Goru. Od povrća najobičnije je: pasulj, sočivo, grašak, crni i bijeli luk, a u nekim krajevima i kupus. U ovom ili onom kraju ima i raznoga voća npr.: jabuka, krušaka, dunja, smokava, šipaka, šljiva, oraha itd. Neki krajevi imaju i dobra vina, osobito Crmnica, ali ga nema dovoljno ni za domaću potrošnju. Ovdje-onda bave se i pčelarstvom. Plemena koja žive pored Skadarskog jezera, a osobito ona u riječkoj nahiji, imaju znatan prihod od ribolova. Jedna vrsta riba selica, veličine između sardele i haringe, koju mještani zovu *ukljeva*, talijanski *skorance*, dolazi u jesen iz Bojane u neobično velikim količinama u ove krajeve. Duž jezerske obale vide se neka mjesta, čija se površina jasna razlikuje od ostale vode, jamačno zbog izvora koji se tu u dubini nalaze. Takvo mjesto zove se *oko* (u množini *oka*). Čim nastupi hladnoća nakupe se na tim mjestima (jamačno što je tu toplija izvorska voda nego u ostalom jezeru) tako neobična množina ukljeva, da ponekijih godina među njih zabodeno veslo stoji upravo. Oko ovijeh oka, koja neki ljudi smatraju kao svoju svojinu, namjeste se

mreže i druge sprave i hvata se koliko se hoće. Ovaj ribolov, koji je gotovo jedino imanje plemena Ceklića u riječkoj nahiji, vrši se posljednja tri mjeseca u godini. Samo nekoliko ljudi, među njima i vladika, imaju svoja oka, ali svaki Crnogorac, koji tu dođe za vrijeme hvatanja, dobije bogat dar. Osim onoga što se u zemlji pojede i u primorju proda, veliki dio uhvaćene ribe suši se i prodaje u Italiju; naročito je kupuju puljski mornari. U jezeru ima i druge ribe naročito šarana i mladica (truta). Mladice se naročito hvataju među ukljevama kojima se hrane, i "bude poneka od preko trideset funti".

Crnogorci se istina bave i trgovinom, ali je to uvijek kao sporedno zanimanje, i zato tamo nema ni velikih trgovaca, niti uopšte može biti kakve znatne trgovine. Ona je ograničena samo na izvoz i poglavito je riba, suvo ovčije i kozje meso (talijanski *kastradina*), stoka i sir. Crnojevića Rijeka izvozi svoju ribu najvećim dijelom u Kotor; kastradinu spremaju najviše Njeguši. Kad se kao što treba spremi (a Crnogorci su tome vješti) može se dugo održati, a nije ni rđava ukusa. Poneki kupuju stoku u Hercegovini, i ovako spremljenu izvoze velikijem količinama u Trijest i u Mletke. Sem ovoga donose Crnogorci tri puta nedjeljno (utornikom, četvrtkom i subotom) u Kotor na pijacu i: vun, različne kože, drva, suvo meso, slaninu, mast, loj, med, vosak, kornjače, povrće, raznu pernatu živinu, divljač, jaja, mlijeko, žito, brašno (naročito kukuruzno) krompir itd.

Tržište je pred sjevernijem gradskim vratima na jednom niskijem zidom ograđenom prostoru. Prije nego što će u njega stupiti, Crnogorci moraju ostaviti oružje u jednu naročito za to spremljenu zgradicu. Ni austrijskim podanicima nije slobodan pristup pod oružjem u Kotor i u druge gradove po ovom kraju, osim ako ko hoće samo da prođe, i tada ga propraća jedan vojnik. Ko od Crnogoraca ima posla u gradu, uzima ulaznicu s kojom može ući. Slično se postupa i u Budvi i Kastel Lastvi. Uvoz u Crnu Goru mnogo je manji nego izvoz, i poglavito je u vinu, soli, rakiji, zejtinu i nekijem tkaninama. Samo mali dio ove robe prenosi se mazgama, i skoro sva trgovina prenosi se na ljudskijem, a najviše na ženskiem leđima. Obična plata je za teret otprilike 45 funti od Crnojevića Rijeke do Kotora 40 krajcara srebra, od Cetinja 20, a od Njeguša 10 krajcara.

Od onoga što se uvozi obično svako kupuje u Kotoru ili u Budvi što mu treba. Samo na Crnojevića Rijeci neki trgovci, iseljenici iz Podgorice, otvorili su dućane, gdje prodaju: barut, svilu i pamuk za vez, čivit za bojenje, šivaće igle i dr. Ali uopšte može se reći da u cijeloj zemlji nema ni dućana ni torbara.

Rijetke su i mehane, ali se bez njih najlakše može proći, jer je gostoljublje u Crnoj Gori odomaćeno više nego igdje.

Nedjeljne pijace drže se u zemlji, kao što je već rečeno, na Crnojevića Rijeci i u Crmnicima na Viru. Tu dolaze ne samo Crnogorci i primorci, već i ljudi iz turskih oblasti, koji najviše donose na prodaju žito. Tako ponekad i pojedini Crnogorci, kad su s Turcima u miru odlaze u turske pogranične varoši da što kupe, ali više da što prodadu. Novac je ponajviše austrijski i to svake vrste, ali se računa po turski: dva cvancika u groš, kao što je i u cijeloj Turskoj još dugo vremena poslije austrijskih ratova bilo.

Sa zanatima je još gore nego sa trgovinom. Ne samo da ih sada u pravom smislu nikako nema nego ih neće biti ni u bliskoj budućnosti, jer se oni preziru i ismijavaju. Za krojača npr. kažu da radi ženski posao; svakog kovača zovu Ciganinom, pa ni puškari, koji su im tako potrebni, nijesu u velikom uvažanju, jer i oni moraju kovati.

Za učenje zanata Crnogorci imaju i dara i okretnosti, a mogli bi u tome i neke narode bez sumnje nadmašiti, ali oni hoće da budu samo ratnici i junaci, i svako im je drugo zanimanje ispod njihova dostojanstva. Najpotrebnije sudove tešu sami, i često bez potrebnog alata. Neki prave vrlo lijepe drvene lule i spolja ih oblažu žicom i divno ukrase, ali samo kao sporedni posao, ili iz zabave. U Rovcima se spravlja barut, pa i ta njima tako potrebna stvar radi se aljkavo i u sasvijem malijem količinama.

VII Zakon (vjera) i nauka

Vjera crnogorska (grčka) jamačno je rasprostrta u ovijem krajevima u 9. stoljeću kad i među ostalijem Srbima i Bugarima. Iako Srbi nijesu uopšte nikad imali pravijeh škola i nauka, ipak su njihovi sveštenici imali nekijeh znanja da su bar u vjerskijem stvarima mogli poučavati. Između ostaloga to dokazuju mnoge crkvene knjige pisane i od kaluđera i od popova, koje se na sve strane nalaze. Ali otkako su Turci zagospodarili ovijem krajevima, neznanje je opet sve više uzimalo maha i svako znanje se tako izgubilo, da se onaj drži za najučenijeg koji zna dobro čitati i pisati; pa i ti, osobito oni koji znaju *dobro* pisati, rijetki su. Tamo se ne zna ni za koju drugu knjigu osim Časlovca i Psaltira na staroslovenskom jeziku, koje Crnogorac ili nikako ne razumije, ili najviše razumije toliko kao npr. latinski jezik sadašnji prost Talijan. O kakvoj gramatici, geografiji, istoriji, bogoslovlju i drugijem naukama, ne zna se ni po imenu. Ni za samu prostu nastavu u čitanju i pisanju nema dosad nikakve škole u cijeloj zemlji, i oni koji hoće da postanu popovi, moraju ići da se uče u manastir, ili svaki pop obučava za to svoga sina. Nema ni nikakvijeh knjiga ni zgodnog metoda za nastavu, i ko ima sreće i prilike da što uči, mora se godinama mučiti da samo čitati i nešto pisati nauči, i presrećan je ako u tome uspije, da se uzalud toliko vrijeme nije mučio. Trebnik je jedina knjiga koju svaki pop ima, i mora imati. Ako uz to ima još i Časlovac i Psaltir, onda ima cijelu biblioteku, koja mu je potrebna. Pri takom obrazovanju sveštenika nije čudo da se hrišćanska vjera i kod popova i kod naroda više sastoji u vršenju crkvenijeh obreda (kao krštenje, vjenčanje, post itd.) nego u vršenju hrišćanskijeh vrlina. U cijeloj Crnoj Gori ima na 200 popova, a nema nikakva ograničenja koliko ih može biti, jer nikakvom Crnogorcu niko ne može zabraniti da ne postane pop, ako samo vladika hoće da ga rukopoloži. Tako rukopoloženi sveštenik ne može vršiti nikakvu službu do nove godine. Tada se raspoređuju kuće prema broju popova, tako da ako ih se uveliča, svaki dobije manje kuća, a ako se smanje, dobije više. I u Crnoj Gori, kao i svuda, popovi naplaćuju istina neku određenu taksu za službe koje vrše, ali je od toga zbog velikog broja njihova tako neznatan prihod, da oni od njega ne mogu živjeti, zato moraju kao i ostali Crnogorci raditi i zanimati se običnijem poljskijem radovima. Neki su popovi i svjetovne starješine, kao serdari, vojvode, kneževi, ali se svi, koji nemaju naročitog čina, računaju u glavare. Moglo bi se uopšte reći da je popovstvo u Crnoj Gori nasljedno, jer obično svaki pop sprema svoga sina za to; a u samoj stvari čin

protojerejski je nasljedan u nekim porodicama, kao npr. serdarski ili drugi koji. Popovi se ni inače ni po čemu ne razlikuju od ostalih ljudi. Oni ne samo što ne nose bradu, nego kao i drugi briju veliki dio kose. Oni nose oružje kao i svaki, i idu u boj kako na Turke tako i između sebe; ali kako vjera zabranjuje vršenje crkvene službe onome ko ubije čovjeka, to se, koliko je moguće, od toga čuvaju, već kao glavari predvode vojsku, sokole je itd. Kad služe u crkvi moraju otpasati oružje i fišeklije. Ova spoljašnja jednakost popova s ostalim ljudima ima tu dobru stranu što se ljudi iz najuglednijih porodica nadmeću da se zapope, dok u drugim krajevima, npr. u Srbiji i u Ugarskoj, u popove često idu samo taki ljudi, koji u drugom granama javnoga života nemaju izgleda da mogu napredovati, i nije rijedak slučaj da i najsiromašniji mladić voli kako-tako da živi nego da se zapopi i da mora nositi bradu i odijevati se drukčije od ostalih ljudi. U Srbiji je štaviše bilo primjera da su se za vrijeme ustanka na Turke mladi popovi raspopljavali samo zato da bi mogli nositi oružje i lijepo i bogato odijelo, što hrišćanima u Turskoj nije dopušteno. U Crnoj Gori pop ne gubi ništa ni u kom pogledu, a dobija počast i prihod, koji ma kako da je mali ipak nije na odmet.

Grčkog zakona popovi svi se žene, i moraju se vjenčati prije rukopologanja. Oni to obično tako i čine, a zapope se docnije, kad im se ukaže zgodna prilika. Tako je i u Crnoj Gori, ali s nekom razlikom. Tamo roditelji vjenčaju sina, koji će biti pop, s djevojkom koju izberu još kao dijete. Mlada ostane kao djevojka kod svojih roditelja, a mladoženju vladika zapopi, i on onda počne učiti što mu kao popu treba. I kad tako učeći se odraste, na uobičajeni način dovede kući mladu (upravo ženu, koja je dotle živila i odijevala se kao djevojka, samo su je zadirkujući je u šali ponekad zvali *popadijom*). Ako u međuvremenu mlada umre, mladi pop mora ostati udovac, jer se, kao što je poznato, po grčkom zakonu popovi samo jednom mogu oženiti. A ako umre mladoženja, ne smeta mladi ništa da se kao djevojka opet uda. Izgleda da je ovaj običaj postao zbog toga što se boje da ne nastupi slučaj da docnije ne bude prilike da ih vladika zapopi. Zato su 1832-33. godine kad je stari vladika bio umro, a novi još neposvećen, doveli mnogo takve djece jednome vladici iz Srbije, koji je slučajno došao u Crnu Goru, da ih zapopi, pa su poslije, kao što sam ih i sam gledao, u cetinjskom manastiru učili čitati i pisati. - Kad novi sveštenik odsluži prvu službu zađe s bardakom u jednoj a čašom u drugoj ruci po sobama manastirskim i časti sve rakijom.

U Crnoj Gori ima dosta crkava; svako pleme ima ih po nekoliko, a svako selo bar po jednu. I manastira ima u svakoj nahiji, ali nema u svakom kaluđera, već su ili vladičini ili nahijski. Upravu nad njima i imanjem vode ili popovi (što je ponajviše slučaj po nahijskim manastirima), ili svjetovni ljudi, a popovi dolaze ovda onda da služe službu. U samom cetinjskom manastiru ima samo jedan kaluđer, i to stranac, koga je vladika nedavno zakaluđerio. Najvažniji manastiri u kojima ima kaluđera jesu manastir *pod Ostrogom* i *Morača*. U oba ima oko desetak kaluđera i igumani su im arhimandriti. Osim ovijeh ima još na tri razna mjesta manastira sa po jednim ili dva kaluđera, od kojih je samo jedan s jednim kaluđerom u pravoj Crnoj Gori (u riječkoj nahiji). U svemu biće dakle u Crnoj Gori oko 25 kaluđera. Oni obično ne prose, već žive od poljoprivrede i od onoga što im ljudi kao milostinju sami dragovoljno donesu. O crkvenijem slavama npr. prilažu većijem manastirima volove, ovce, koze pa i novac. - Kaluđeri se nose drukčije od ostalih Crnogoraca. Osim kape odijelo im je vrlo slično grčkijem kaluđerima, ali po

crvenom fesu, oko koga je kao mala čalma opletena usukana svilena marama, sasvim liče na Turke. Sadašnji vladika odijeva se kao kaluđeri u čiji red i on spada, samo su mu haljine od bijele svile. Kaluđeri nose bradu kao što je po pravilima, ali sam ja vidio jednoga kaluđera ispod Ostroga obrijanog, i po spoljašnjosti izgledao je kao kakav hrišćanski trgovac iz kakve turske varoši. Neki mlađi kaluđeri, koji to vole, nose i oružje, što oni objašnjavaju i pravdaju time što su svi manastiri, osim onoga u riječkoj nahiji, na granici, sasvim u blizini Turaka, i nijesu sigurni životom. - Poznata je stvar da Crnogorci nijesu tako pobožni kao ostali Srbi, npr. oni u Srbiji, i to se objašnjava raznim uzrocima, od kojijeh neće biti najnevažniji i taj, što ovdje kaluđeri ne idu po zemlji, kao u Srbiji, i narodu predikuju iako samo o paklu i đavolima. - Pod Turcima u Srbiji nije bilo ni u desetom selu crkve, pa ipak tamo je bilo malo ljudi koji se nijesu bar jednom u godini pričešćivali (uz veliki post u manastirima), ovo su naročito činili oni koji se zbog velikog grijeha nijesu usuđivali ići svome popu, ili kojima je pop za nekolike godine zabranio pričešćivanje. A u Crnoj Gori ređi su oni ljudi koji se bar jednom u godini pričešćuju, nego oni koji to nikako ne čine. U onakijem prilikama ne može se drugačije ni očekivati, pošto zakon zabranjuje pričešćivanje ubicama za 20 godina za koje vrijeme ima da izdrži razne pokore, a svaki Crnogorac mora biti svakog trenutka gotov i na ubistvo, ako ne namjerno a ono iz odbrane. A pri njegovu načinu života nemoguće mu je i običnu pokoru izdržavati. U Srbiji se obično mole bogu triput na dan: ujutru kad ustanu, uveče kad hoće da večeraju i poslije večere kad hoće da spavaju. Ujutru se mole bogu kad koje ustane, poslije večere kad koje dospije da spava, a pred večeru svi se mole zajedno. Starješina porodice stane naprijed, za njim muškarci, a žene i djeca za njima. Starješina počinje molitvu i niko ne smije prestati ni sjesti dok starješina ne svrši. Oni se ne mole bogu jednako (od hiljade možda nijedan ne zna očenaša), nego što koje zna ono govori (šapućući; samo starješina može govoriti malo pobolje da se čuje), i što želi ono i ište, i molitva je ovdje ili ondje, duža ili kraća. Crnogorci imaju običaj da nedjeljom i praznikom idu u crkvu, ali ovake molitve u kući nijesu u običaju. Može biti da je turski jaram u Srbiji učinio da se bolje drži zakon, ali jamačno i kaluđeri za to imaju zasluga, čemu je između ostaloga dokaz i to da je poturčivanje najčešće bilo onamo gdje nije bilo manastira, kao npr. u Bosni.

Sadašnji vladika otvorio je na Cetinju jednu malu školu, u kojoj se oko 30 mladića (među njima i gore pomenuti mladi popovi) uče osim čitanja i pisanja još i računu i crkvenoj istoriji. Neka bi bog dao da ova škola i dalje napreduje i da se i drugim naukama umnoži! Isti vladika podigao je i jednu malu štampariju.

VIII Naravi i običaji

Ni u jednoj knjizi ne nalaze se opisani običaji nekog naroda potpuno i do najmanjijeh sitnica, pa to čitatelj ne može ni ovdje očekivati. Mnogo što-šta, što je već kazano spada ovamo, i zato ćemo se ograničiti još samo na ono što je najinteresantnije, i što je od njemačkih običaja najrazličnije.

Crnogorci su obično veliki, stasiti, jaki i zdravi ljudi; način života i priroda zemljišta čine možda da su više mršavi nego gojazni, da su vrlo okretni i laki. Po vrletima uz koje bi se stranac s teškom mukom puzao, oni trče i skaču kao divokoze. Prema prijateljskijem

tuđincima pokazuju se predusretljivi, učitivi, pa čak i laskavi, iako su inače obično ozbiljni. Obično se uzima da su Srbi na jugozapadu vještiji u lijepijem i glatkijem riječima i laskavom ponašanju nego oni na sjeveroistoku. U Srbiji se drže kao učitivi i laskavi stanovnici Hercegovine, u Srijemu i u Bačkoj Hrvaci i Dalmatinci. Ali Bokelji u tome pogledu prevazilaze sve, a Crnogorci, i pored sve svoje surove prirodnosti, prevazilaze čak i ove. Oni ne samo što umiju urođenom rječitošću što god lijepo kazati već se umiju preporučiti i dopasti se i time što neće da protivrječe, iako su u stvari drukčijeg mišljenja. Ja sam se razgovarao s mnogijem Crnogorcima iz raznijeh krajeva, osobito o preobražajima vladičinim, hvalio ih po svome pohođenju, i trudio se dokazati im da je nesumnjivo mnogo bolje da praviteljstvo vrši osvetu, nego da to svaki pojedinac čini; da je mnogo veća sramota štiti krivca nego ga predati praviteljstvu da ga ono kazni; da u cijelom svijetu nema nigdje ljudske zajednice gdje se ne plaća danak, i da se to čini na opštu korist i za zajedničke potrebe itd. i uvijek su me pažljivo i prijateljski slušali. Nikad mi nijesu grublje odgovorili nego otprilike ovako: "Sve je to tako, imate razlog, ali mi smo zli i nesrećni ljudi, mi volimo zlo nego dobro."

Gostoprimstvo se drži u Crnoj Gori još u potpunom značenju te riječi. Svaki se veoma raduje i drži za čast da dočeka i ugosti gosta. Ako gosti, polazeći od kuće gdje su noćili ili ručali, izbace koju pušku, da pokažu kako su dočekom zadovoljni, domaćin je presrećan i pun radosti. Nije rijedak slučaj kad putnik zaište vode da ugasi žeđ, da mu iznesu vina.

Uopšte strance u Crnoj Gori veoma poštuju. Ako neko uzme mještanina za vođu, može bezbrižno proći čitavu zemlju. Pripovijedaju da je jednom takav vođa ubio nekog stranca koga je pratio, pa ga je njegov rođeni brat ubio, što je osramotio porodicu i zemlju.

I Crnogorci istina vole piće, vino i rakiju, ali se vrlo rijetko može vidjeti pijan čovjek. Svaki se čuva da se ne opije, da mu pijanom ne bi mogao nauditi kakav neprijatelj, ili da ne bi sam u pijanstvu što učinio što bi njemu i njegovijema moglo navući krvnu osvetu.

Grijesi u ljubavi gotovo su još ređi. Ako se ipak kadgod desi da kakva neudata ženska ostane bređa, a krivac bi se opirao da je uzme, to je bio potpuno dovoljan uzrok za krvnu osvetu.

Najveći su crnogorski poroci zavist, žudnja za novcem i potkupljivost. Oni se sami svakom prilikom otvoreno na to žale, i drže da je to najveća smetnja njihovoj zajedničkoj sreći.

U Crnoj Gori nema nikako rđave navike da ružno psuju i grde, kao što je to kod Srba u Mađarskoj vrlo obično (kome ne pada na pamet rđavo izgovoreno husarsko Baszamalelka?). I to može poslužiti kao dokaz da su Srbi ovu naviku primili od Mađara. U Srbiji do ustanka 1804. držali su za najvećeg grješnika koji bi u psovci pomenuo dušu ili zakon; u Mađarskoj psuju naročito prosti ljudi, što vuku lađe i slični, i ne pominjući nikoga poimence, već onako, i nije im sveto ni duša, ni zakon, ni sveti krst, ni sveci pa ni sam bog.

Gotovo svi Crnogorci puše duvan, koji sami sade, na dugačke debele kamiše sa drvenim velikim lulama. Nekad se desi da jedan drugoga njime i udari, ali se to drži za veliki prijestup, i može biti vrlo opasno za onoga koji to učini. U zakonu koji je sastavio pokojni vladika kaže se: "Ako koji udari brata Crnogorca nogom ili kamišem, takovi da plati za onaj udarac cekinah pedeset, i toliko kao globu Crnogorcima (sudijama); ako li ga oni ubije, pošto bude udaren, za njega da pogovora nije, koliko li za lupeža, koji u krađu pogine."^[17]

Mnogi Crnogorci i šmrču burmut (navika koju su prije u Srbiji imali samo kaluđeri i po varošima Turci i Grci; kod naroda pak u Srbiji i sad je velika rijetkost). Burmut spravlja svaki sam sebi i drže ga umjesto u kutijicama u kožnim kesicama.

Velika je rijetkost u Crnoj Gori pravi prosjak. Neki slijepci koji se mogu sresti da pjevajući prose, ponajviše su iz susednijeh zemalja. Ali nije rijedak slučaj da i siromašni i bogati traže pod vidom zajma od ovoga ili onoga, od koga znaju da mogu što dobiti. Neki docnije i vraćaju što su ovako dobili, ali mnogi na to više i ne misle. Naročito dosađuju vladici s ovakijem potraživanjima, i kako on niti može svakome dati, niti uvijek odbiti ga, to on ima običaj (kao što se i o Savi pripovijeda) dati jedan dio od tražene sume s riječima: "Više nemam, a ovo ti poklanjam." Kako se dugovi uopšte vrlo teško naplaćuju, to Crnogorci vrlo rijetko jedan drugome daju zajam bez zaloge, a zaloga je obično oružje. Ovu zalogu povjerilac javno upotrebljava kao da je njegova stvar, dok je dužnik ne iskupi. Ja sam kod nekijeh trgovaca u primorju vidio mnogo skupocjenijeh dugijeh pušaka i drugog oružja, koje je najvećim dijelom na ovaj način prešlo u njihovu svojinu. I samom vladici i senatu daju zaloge kako pojedinci tako i plemena, npr. prije nekoliko godina dala su neka plemena ovake zaloge umjesto danka.

Crnogorci žive patrijarhalno kao Srbi uopšte. Ima kuća u kojima žive po 20 po 30 duša zajedno. Ovake kuće imaju starješinu koga svi slušaju u svima poslovima. Starješina ne mora biti najstariji po godinama, već ova čast dopada redovno najrazumnijem i najpametnijem. A ženu ovakog starješine, ili koju drugu koja je određena, slušaju sve ostale žene u kućevnim poslovima. Kad u taku kuću dođe gost, kućni starješina obično jede s njim sam, a ostali ljudi zasebno, zatijem žene i djeca. Glavna hrana Crnogoraca je osim proje (kukuruznice) uz post varivo, crni i bijeli luk, krompir i riba, koja se drži u ovo vrijeme kao najbolje jelo; uz mrsak, sir, mlijeko i meso (ovčije i kozje). Za goste i o velikijem godetima peče se na drvenom ražnju na vatri van kuće cijela ovca ili koza. U uglednijim kućama mijesi se za goste i pšenični hljeb, *pogača*. Ni pšenični ni kukuruzni hljeb ne peče se u peći, već se tijesto metne u ugrijanu crepulju i ozgo se pokrije pepelom i žarom, i ako treba, nekoliko se puta prevrne, dok se hljeb dobro ne ispeče. Ako nema crepulje, onda se razgrne vatra i tijesto se metne na vrelo ognjište i pokrije se pepelom i žarom. Pepeo se ne pomiješa s tijestom, već hljeb dobije lijepu koru; i ako gdje malo pepela prione, ili ovdje ondje malo nagori, opere se ili nožem ostruže. I u Srbiji se tako peče hljeb, ali se obično pokrije usijanim sačem, i ozgo se pospe pepelom i žarom.

Kuće su crnogorske obično ozidane od kamena, istina prosto, ali vrlo tvrdo. U nekijem krajevima kao u Crmnici, pokrivene su đeramidom, a u drugijem šindrom ili slamom; ovdje-ondje ima kuća pokrivenijeh i pločama. U sasvim vrletnijem mjestima kuće nijesu

u jednom redu, već su s tri strane jedna uz drugu prizidane da izgledaju kao prava gomila. Mnoge kuće imaju puškarnice. Na strmenijem mjestima neke su kuće na dva poda, i u donjem drže krave i drugu stoku. U svima kućama, bilo da su na jedan ili na dva poda, samo je jedna prostorija u kojoj svi žive. U sredini ili u uglu gori vatra gdje se gotovi jelo i gdje se, kad je hladno, griju. Kod uglednijih imaju u tome prostoru nekoliko odjeljenja, tako da bar svaka oženjena glava sa ženom i djecom, odijeljeno može spavati. Prozori, gdje ih ima, a tako i vrata stoje preko cijele godine cio dan, a često i noću, otvoreni; pravijeh soba s pećima nema nikako.

Svakojako ima pojedinih ljudi koji nijesu nimalo sujevjerni, ali se to za čitav narod ne može reći, utoliko manje, što je teško odrediti granicu šta je sujevjerica, a šta nije, koja bi se na sve narode mogla primjeniti. Ja ovo ističem koliko radi opravdanja što među Crnogorcima i Srbima uopšte ima sujevjerica, toliko i da odbranim Crnogorce od onijeh koji ih opisuju kao mnogo sujevjernije nego što su. Za Crnogorce se može uopšte reći da su manje sujevjerni, ali i manje pobožni nego Srbi u Srbiji.

Svadbeni običaji su u srpskom narodu tako mnogobrojni i po različnijem krajevima tako raznoliki da bi se o njima čitava knjiga mogla napisati (osobito ako bi se navele i sve pjesme koje se u ovijem prilikama pjevaju i na ove običaje odnose, i što bi tek dalo potpunu predstavu o njima). Ja ću ovdje pomenuti samo ono što je najvažnije i što je najosobitije. Ali držim da moram poznati čitatelje s crnogorskim susjedima *Paštrovićima* zato što ću pri opisivanju svadbenijeh i drugijeh običaja morati pominjati neka znatnija odstupanja kod njih.

Paštrovići (ili Paštrojevići) zovu se oni primorci što žive južno od Budve između mora i Crne Gore do turske Arbanije; oni su dakle najjužniji podanici Austrijske Monarhije. Ovaj komad obale duž mora dugačak je oko šest, a širok između mora i crnogorske oblasti tri sahata. Zemlja je vrlo kamenita, ali je romantično lijepa, i ljudskim trudom načinjena plodnom. Svi su stanovnici Srbi grčkoga zakona i ima ih otprilike 3000 duša i 700 pušaka. Oni žive u 37 sela i dijele se na 12 plemena. Umjesto popova crkvene obrede im vrše kaluđeri iz četiri manastira. Neobične su proskure na kojima se služi kod njih liturgija, i koje ljudi svake nedjelje i praznika donose manastirskoj crkvi; najmanja je od 5, a mnoge od 10 i 15 funti. Inače ovi hljebovi koji se za to spremaju nisu veći od obične zemičke, ali ovdje oni čine sastavni dio prihoda kaluđerima, koji od njih za liturgiju isijecaju mali četvrtasti djelić na kome je drvenim pečatom utisnuto IS HS. NIKA, a ostalo upotrebljuju za svoju hranu. Ali se ovi hljebovi donose u tolikom broju da je ne samo dovoljno kaluđerima za njihovu potrebu već se veliki dio od toga suši i kao peksimet prodaje mornarima. - Oni *sami* pripovijedaju da su Paštrovići od najstarijih vremena bili nezavisni; u početku pod zaštitom rimskih i grčkih careva, docnije pod srpskim carevima i kraljevima, i najposlije pod Mletačkom Republikom, dok 1797. nijesu došli pred Austriju. Oni vele da su od rimskih careva između ostalih privilegija, koje su i docnije vlade potvrđivale, imale i taku "da iz njihovijeh 12 plemena i car može biti izabran". Od Mlečića vele da su imali privilegije da se Paštrović može oženiti prvom mletačkom vlasteokom, a svaki mletački vlastelin može uzeti za ženu Paštrovku. Zato do današnjeg dana nikakav Paštrović neće da nose opanke već prave cipele, i ako ih nema, radije ide bos.

Pod Mlečićima u Paštrovićima je bilo ovako uređena uprava: Svake godine biraju se redom između plemena četiri suđe, dvije vojvode, dvanaest vlastela i šest starješina. Svi su oni sjedjeli u gradu Sv. Stjepanu (na jednom malom ostrvu, gdje su sad gotovo sve same magaze) i upravljale odatle zemljom i narodom. Dobijali su od Mlečića i neku malu platu. Stanovnici nijesu plaćali nikome nikakva danka, već su samo imali da čuvaju granicu od neprijateljskih upada, i na poziv Mlečića da idu u rat, i tada su dobijali platu. Pored svojih starijih privilegija oni se ponose da nikad nijesu Turcima plaćali harača, dok su čak i njihovi sjeverni susjedi (u Mainama, Poborima i Grblju) to morali činiti. Oni su na glasu sa svoje hrabrosti kao i Crnogorci, ali kao primorci bogatiji su od njih, i nijesu tako primitivni kao oni, iako u pogledu škola i nauka ne stoje niukoliko ispred Crnogoraca. - I oni su ponajviše lijepi i prijatni, i teško je odlučiti da li su u tome bolji ljudi ili žene. Nigdje nijedno srpsko pleme nema običaje tako različite kao Paštrovići.

Poslije ovog najpotrebnijeg opisa ovog narodića da nastavimo o svadbenim običajima Crnogoraca.

U Crnoj Gori kao i svuda kod Srba ženidba i udadba ne zavisi ni od mladića ni od djevojke već jedino od roditelja, a oni gledaju mnogo više na glas porodice, nego na ličnost nevjeste ili mladoženje. Roditelji vjere svoju djecu, a ona se nijesu ni vidjela, i ne samo da nije običaj tražiti uz djevojku miraz, nego se mora za nju platiti i njenu rodbinu darivati. U početku ovoga vijeka u Srbiji su tako mnogo iskali za djevojke, da se siromah čovjek nije mogao oženiti, te je Crni Đorđije izdao zapovijest da se za djevojku ne smije iskati ni uzeti više od jednoga dukata. Djevojku prosi otac ili brat mladoženjin, a može se poslati i ko drugi, i za to se biraju obično rječiti ljudi. Obično uveče (kad su ljudi sigurno kod kuće i nijesu u poslu) upute se prosci djevojčinoj kući s nakićenom čuturum rakije ili vina, i ponesu sobom za obilježje djevojci, ako je isprose, srebrn ili zlatan novac ili prsten. Pošto prosci kažu zašto su došli, pruže ocu djevojčinom čuturu da pije. Ako je on primi i napije se, znači da pristaje; a ako djevojku nije voljan dati, on je ne primi. Pristanak, koji se proprati metanjem nekoliko malijeh pušaka, može se dobiti, a da se djevojka i ne vidi; tek docnije, kod ugovaranja svadbe, obično se ona pokaže. Ako roditelji djevojku neće da dadu, oni to lijepijem načinom i učtivo odbiju, ili da sad imaju prečijeh poslova i da ne mogu na udaju misliti, ili da će se razmisliti, i tako što slično. Ponekad se docnije prošenje obnovi, i ako roditelji djevojku nikako ne pristaju da dadu, onda se proscima kaže: za svaki drugi posao uvijek su dobrodošli u njihovu kuću, ali u ovoj stvari neka ih poštede, itd. Ponekad se roditelji sporazumiju o zaručivanju svoje djece još dok su sasvim mala; u Srbiji to biva bez ikakvih naročitijeh pripremanja, već kao u šali, i onda se za djevojku rekne da je poklonjena. Pripovijeda se da su roditelji ugovarali dok su im žene bile trudne da će se oprijateljiti, ako jedna rodi muško, a druga žensko. Ako u kući ima više djevojaka, držalo bi se za veliku uvredu prositi mlađu, dok se starija nije udala. - Ako je djevojka jednom obećana, to se nijedna strana ne smije više odreći: to bi se držalo za najveću sramotu, i bio bi to dovoljan povod za neprijateljstva. Kad jedan prosi djevojku nije dobro da to čini i drugi, prije nego što prvi bude konačno odbijen. - Po grčkom zakonu ne smije se djevojka udati ispod 12 ni mladić oženiti ispod 14 godina. O ovo se pravilo u Srbiji rijetko griješi: štaviše pridaju se još tri godine, ali u Crnoj Gori vjenčavaju se prava djeca. U Srbiji prose djevojku kad je u očevoj kući odrasla i zrela za udaju; i ako je isprose, žure se da je poslije nekoliko nedjelja ili najviše

poslije nekoliko mjeseca u kuću dovedu. U Crnoj Gori često prose djevojku dok je još dijete, i ako se roditelji saglase, mogu je odmah odvesti od kuće. Neki tako i čine, a drugi je ostave da u roditeljskoj kući odraste i tek kad bude zrela za udaju dovedu je kući. Nekad se dešava da za muškarca od tri godine isprose djevojku od deset godina, i kad ih poslije nekoliko godina svedu, nevjesta je odavno zrela za udaju a mladoženja još nije. Ali se češće događa obratno, tj. da je momak za toliko godina stariji od djevojke. U svakom slučaju mlada spava sa svekrvom, ili s kakvom djevojkom dok ne dođe u zrele godine. Jamačno su zbog prvo pomenutih slučajeva i postale one smiješne priče u Srbiji kako žena diže kraj vatre zaspalog muža i na rukama ga nosi u postelju, a on kenjka i plače. - Ako su oboje istijeh godina, to ih puste da zajedno igrajući se odrastu.

Naprijed se mora ugovoriti ne samo kad će se doći po djevojku nego i koliko će svata od mladoženjine strane doći, da bi se sve spremilo da se kako valja ugoste i daruju. Svaki svat se naročito mora pozvati. Među svatovima mora biti *stari svat*, *kum*, *prvijenac*, *barjaktar*, *vojvoda* i *djever*. U Srbiji ima još i *čauš*, *prikumak* (kao sluga kumov) i *gadljar*. Čauš zbija šalu, kapa mu je nakićena drvenijem kašikama i lisičjim ili kurjačjim repovima, a ponekad je sav obučen u kurjačju ili jazavičju kožu; u ruci mu je nadžak ili buzdoven, kojim lupa. Prikumak je umjesto barjaktara. Ali u Srbiji nema prvijenca, i samo se to ime u narodnijem pjesmama spominje. U Paštrovićima imaju još dvije *zastave*, koji sjede na donjem kraju trpeze prema starom svatu, i njegove zapovijesti (kao ađutanti) saopštavaju u kući djevojčinoj. U Crnoj Gori kao i po susjednijem krajevima djevojka ima dva djevera, koji idu jedan s desne, drugi s lijeve strane. To su obično braća mladoženjina, a ako nema njih, onda najbliži rođaci i prijatelji. U Srbiji i u Bosni po varošima, a u Mađarskoj i po selima idu u svatove nekolike žene (da djevojka nije sama među ljudima), koje se zovu *jendibule*, i po tom turskom nazivu može se nagađati da je ovaj običaj pozajmljen od Turaka. Zet je obično vojvoda svome šuraku, a ujak prvijenac nećaku. - Svi ostali svatovi zovu se *pustosvatice* ili (kao u šali) *nabiguzice*. U Crnoj Gori i u primorju i među svadbarima kod mladine kuće ima stari svat i djeveri, a zovu se stari svat i djeveri *od doma*, za razliku od mladoženjinijeh koji se zovu *od puta*. Pri trpezi sjedi stari svat od puta s desne, a od doma s lijeve strane. Sve naredbe upravlja stari svat od puta starom svatu od doma. Djeveri od doma (obično braća ili rođaci djevojčini) izvedu kad treba mladu i predaju je djeverima od puta. U nekijem primorskijem krajevima svatovi imaju i *domaćina*, da bi tako bilo podjednako glavnijeh ličnosti i s mladoženjine i s mladine strane.

Svatovi su obično odjeveni i naoružani što ljepše može biti, zato se u narodnijem pjesmama i kaže "kićeni svatovi". Ko nema lijepijeh haljina, taj i ne ide u svatove, ili pozajmi haljine i oružje od drugoga. U Srbiji idu svatovi po djevojku obično na konjima, a u Crnoj Gori gdje nema ni konja ni puteva pješke. Svatovi idu obično s barjakom, kao u rat, a na to opominju i nazivi kao: vojvoda, čauš, itd. U velikijem svatovima uglednijih ljudi može biti i više barjaka. Ponekad u Crnoj Gori nekoliko svatova od doma izađu sa barjakom u sretanje svatovima da ih pozdrave dobrodošlicom. U Risnu barjak se vije samo kod mladine kuće. U ovoj se varoši pripovijeda da su nekad svatovi umjesto barjaka nosili maslinovu granu, o čemu ima traga i u narodnijem pjesmama, Danas to biva samo ako je mladoženja u žalosti, i na granu se samo priveže jedna marama. Obično i mladoženja ide sa svatovima po mladu, ali u Srbiji nije to svuda u običaju, već zavisi od

volje; on može mladu i kod kuće dočekati (kao što se također u narodnijem pjesmama to kazuje). To nije od velikog značaja, pošto se i u Srbiji i u Crnoj Gori i gotovo po svima susjednijem krajevima vjenčanje vrši u mjestu gdje živi mladoženja. U Srbiji se mladoženja poznaje u svatovima po marami koja mu je iglom pridjevena na kapi i visi mu niz leđa; u povratku s mladom ima više takijeh marama, koje mu je rodbina mladina pridjenula. Od početka svadbe pa do svršetka i kod mladoženjine i kod mladine kuće, tako i putem od jedne kuće do druge, pucaju iz malijeh i dugijeh pušaka. Svatovi koga god sretnu na putu časte ga hljebom, pečenijem mesom i vinom; a gdje kroz selo prolaze, časte njih: iz obližnijeh kuća iznose im jelo i piće, prazne čuture napune im za dalji put. Kad budu blizu mladine kuće, pošlju im muštulugdžije da im jave dolazak. Njih obdare maramama, i oni se opet vrate k svatovima. To u Srbiji čine vojvode, a u Crnoj Gori djeveri. Kao što je kazano, u Srbiji i u Crnoj Gori glavna je svadba kod mladoženjine kuće; kod mladine kuće časte ih samo dobrijem ručkom, ili ako su iz daleka ugoste ih dobro i na prenoćištu. U Paštrovićima, naprotiv, biva svadba kod mladine kuće. Između ostaloga tačno se utvrđuje i kako će se svatovi ugostiti; za svakoga svata mora biti spremljen četvrt pečenog brava, i kako u Paštrovićima, kao gotovo svuda kod Srba, brave peku cijele na drvenom ražnju, to se tako pečeni cijeli i iznesu i pred svatovima se sijeku na četvero. Interesantno je da se u Paštrovićima na svadbi brav ne peče s glavom, kao što se to obično čini. Pripovijeda se da je ovaj običaj postao otuda, što su jednom tako pečenu glavu metnuli pred starog svata i kao u šali rekli: glava pred glavu, a ostali se svatovi našli tijekom uvrijeđeni i pokrvili se. Od toga vremena, vele, za svatove se peku bravi bez glave. Još tačnije je u Paštrovićima određeno piće za svakoga svata. Ima sedam zdravica, i čim se sedma izgovori, moraju ustati. Zdravice su ove: 1) u slavu božiju; 2) u slavu svijeh svetijeh; 3) u zdravlje domaćinovo; 4) u zdravlje sveštenika; 5) u zdravlje kumovo; 6) u zdravlje carevo; 7) u zdravlje cijelog društva. Svaka se zdravica (kao neka molitva) prije pijenja izgovori, i ispjevaju se kratke pjesmice uz to. Ove su zdravice u običaju kod sviju Srba, ali izgleda da nigdje nisu tako usavršene kao kod ovijeh primoraca, a naročito kod Paštrovića i Rišnjana. Odvelo bi me suviše daleko ako bi se na njima duže zadržao.

U Srbiji se obično obećani novac za djevojku daje prije svadbe, a u Crnoj Gori kad su svatovi za trpezom iznese se lijepo našarana pogača i stari svat od doma traži od starog svata od puta da pogaču pozlati. On odmah umjesto mladoženje izvadi novce i naređa po pogači koliko je za djevojku pogodeno, i iz pristojnosti metne nešto više, ali rijetko je manje od 12 talira, ili 24 for. sr., i potom pruži pogaču zajedno s novcima domaćinu. Ovaj opet da odgovori pristojnosti mladoženjinoj ne uzme onoliko koliko je ugovoreno, već nešto manje, a ostatak zajedno s pogačom preda mladoženji, a svatovi mu svi uglas zahvale.

Dok svatovi jedu i piju djevojka se oblači u zatvorenoj kamari, obično plaćući, a oko nje njena svojta i prijateljice te je tješe. Kad se približi vrijeme polaska, izvede je pokrivenu velom njen brat ili koji rođak (djeveri od doma) i predadu djeveru. U Paštrovićima iznesu hljeb (pšeničan), i na njemu na mjestu u miješanju za to načinjenom čašu napunjenu vinom. U nju baci mladoženja prsten, a mlada ga izvadi sa oba srednja prsta i metne pred mladoženju. To se ponavlja tri puta, zatijem mladoženja uzme prsten i nametne ga mladi na prst između maloga i srednjega desne ruke. Kad su svati već gotovi da ustanu i povedu

djevojku, daje joj se *dobra molitva*. Prostre se nasred kuće struka i djevojka klekne, pa pruži od sebe ruke, na koje joj natrpaju malijeh pušaka i noževa, koliko god držati može, a dva zastave uzmu joj veo s glave i držeći ga raširena iznad nje jedan od njih govori:

"Pomozi, bože, i namjeri se veliki dobri čas! Moja ćerčice, bog ti dao mjesto poroda devet sinova i deset u kćercu za milost; dva kao dva stara svata; dva kao dva zastave; dva kao dva prvijenca; dva kao dva djevera; jedan dobar i pošten kao tvoj otac; a ćerka bila dobra i poštena kao tvoja majka."^[18] Uza svaki ovaj blagoslov svatovi viču: "Amin". Kad svatovi već ustanu da pođu, onda opet na kućnome pragu prostru struke, i djevojka kleknuvši na njih, otac joj, ili ako ga nema, koji srodnik koji ga zastupa, držeći u rukama bokaru vina ovako daje dobru molitvu: "Pomozi, bože, i namjeri se veliki dobri čas! Ajde zbogom moja kćerce! Iz ovoga doma izljudla u dobri čas, a u drugi uljudla u bolji čas! Da bog da, moja kćerce, da ti kreši i reuši (tj. raste i napreduje) svaka tvoja rabota, kako voda o Božiću^[19], a list i trava o Đurđevu dne. I da ti svaki tvoj brat i prijatelj zavidi na dobro! I da ti u ovi dom povratka više ne bude, već ako gostom kad dođeš!" A tako je otprilike blagoslovi i svekar samo drugijem riječima, kad dođe u njegovu kuću. - I po drugijem srpskijem plemenima ima tragova "dobre molitve", ali s drukčijim običajima.

U Crnoj Gori i u Risnu, kad svatovi od mladine kuće hoće da pođu, iznesu jedan pšenični hljeb ("somun" ili "kolač") i na njemu u sredini na mjestu u miješenju za to načinjenom čašu s vinom, i svi svatovi počinju od starog svata od doma iz nje pomalo pijnu ne dodirujući čaše već držeći hljeb u rukama i blagosiljajući mladu. Naposljetku dođe hljeb u ruke djeveru, koji iskapi čašu i daje je mladi, koja je čuva do vjenčanja, pa se onda svatovi njome obrede srknuvši pomalo vina. Čaša ostane poslije mladi za spomen i zove se *molitvena čaša*. U Dubrovačkom kraju kod katoličkih Srba, gdje je običaj da čašu s vinom s jednijem vijencem od cvijeća nosi djever zove se *nevjestina čaša*, ili *molitva*.

Kad svatovi pri povratku s mladom budu blizu mladoženjine kuće, opet šalju muštulugdžije, i prije nego što djevojka stupi u kuću, vrše se razni obredi. U nekijem srpskijem krajevima iziđe joj iz kuće u susret jedna žena s muškijem djetetom na desnoj ruci, a u drugoj s krpom platna. Dijete se doda djevojci na konja, koja ga opaše crvenijem koncem ili sličnom pantljikom, a platno se prostre ispred nje u kuću. Zatijem joj se doda sito s raznijem žitom iz koga ona rukom baca preko sebe na sve strane. Naposljetku se skine s konja i po prostrtom platnu uđe u kuću; u nekijem krajevima nosi sobom i ono muško dijete. U Bačkoj u Mađarskoj *prikumak* digne mladu s kola i unese je u kujnu; to joj dadu preslicu s kudjeljom i vreteno, i ona njima dodirne sva četiri zida; zatijem joj dodadu pod oba pazuha po jedan hljeb, u usta komadić šećera a u ruke jednu bocu s vinom a drugu s vodom, koje ona unese u sobu i metne na sto.

Kao što je rečeno, prava svadba počinje u Srbiji (kao i po većini drugijeh krajeva) tek kad se mlada dovede u kuću;^[20] ali u Paštrovićima dadu tada svatovima samo pogače ili hljeba namazana medom, što se zove *masaonica*, i svi pustosvati idu kući, i samo se za časnike i najbliže rođake iznese ručak.

Mlada mora darivati sve svatove, i zato djevojke godinama provedu spremajući darove. U Srbiji se ovi darovi zajedno s mladiniem haljinama ponesu iz roditeljske kuće i na dan

svadbe se javno razdaju naročitim načinom. Dva svata metnu darove na motku od zastave, i s pucanjem iz pušaka nose se ka trpezi, i čine se kao da pod teretom moraju posrtati, pa ih razdaje javno čauš kako je šta kome ranije namijenjeno i svakome predaje. I to biva u šali i u veselju, jer o svakoj stvari reče čauš što zgodno i šaljivo. Za to vrijeme stoji mlada pored djevera i klanja se poslije svakog čauševa govora. U Srbiji daruju se obično košuljama kum, stari svat i djever, a i svekar ako ga ima; ostali gosti dobiju najčešće po peškir. U Crnoj Gori i u cijelom susjednom primorju svatove daruju kod mladine kuće (kao što se i u narodnijem pjesmama pjeva), a košulje su vrlo rijetke kao darovi, pa i sam mladoženja može biti zadovoljan ako dobije par košulja, jer u ovim krajevima nema ni konoplje ni lana, i platno je uopšte vrlo rijetko; čak je nestalo i peškira u nekijem krajevima. U Crnoj Gori dobije ga samo kum i za vrijeme vjenčanja objesi ga preko ramena; ostali se daruju novcem prema stanju (svaki najmanje jednom cvancikom); ali se pripovijeda da je ranije svaki dobijao maramu, koja se zvala *lakat svite*, iz čega se može zaključiti da je dar prvobitno zaista bio aršin čohe. U Paštrovićima su i ovi pokloni utvrđeni i to: svakom pustosvatu mora se dati 10, a časnicima 20 krajcara; osim toga mora mlada donijeti svome budućem svekru i svekrvi svakome po dva talira (četiri forinte). U ovom kraju svatovi ne uzimaju sobom haljine mladine, već ih docnije ponesu srodnicima; u nekijem mjestima ljudi još iste noći a u nekijem žene poslije nekoliko dana. Sve što mlada donese u kuću, izbroji se pred svekrom i pred svekrvom, na slučaj da mlada ostane udovica bez poroda. U tome slučaju dođu njeni rođaci, obuku je u crninu i sa svijem što je donijela vrata je opet kući.

Sjutradan rano ujutru mlada uzme sudove za vodu i s djeverima uz pucanje iz pušaka ide na izvor odakle njeni novi ukućani nose vodu. Tamo počaste koji se dese hljebom, mesom, vinom i rakijom, pa se isto tako s pucanjem pušaka i mlada s punijem sudovima vode vrata kući. Sad mlada uzme legen i ubrus i poliva svatovima da se umiju, i svaki joj baci po jedan novac u legen. Osim toga svaki koji je na svadbu došao koliko god puta se sretne s mladom i djeverom, i ona ga poljubi u ruku, mora je darivati parom (otprilike jedna krajcara). Uopšte svatovi se trude na razne načine da skupe mladi novaca. Jedan npr. uzme pseto i veli da je jagnje i hoće da ga zakolje, ako ga ne otkupe; drugi uzme prase pod pazuhu kao gajde, i ko neće njegovu ciku da trpi, mora ga otkupiti; neki osedlaju vola i dovedu ga u kuću, da bi ga darivali; neki se opet obuku kao kaluđeri prosjaci, ili kao djevojke pa ljube svakome ruku da im što daruje itd. Sve što se ovako skupi dobija mlada.

U nekijem krajevima u Srbiji jašu svatovi (osim časnika) na konjima od kuće do kuće i pozivaju na svadbu, govoreći kao u šali da svaki *ponese šta će jesti*, što uostalom i inače biva. Kod svake kuće mora se privezati kudjelje na uzdu konju, što oni donesu mladi.

Kod imućnih ljudi svadba traje u Srbiji po nedjelju dana. Dva dana prije nego što se pođe po mladu počinje gozba i traje dan i noć dok kum ne ode.^[21] Neprestano se i igra i pjeva. Svatovi igraju kolo i pred mladinom kućom i pred mladoženjinom kad je dovedu. U Crnoj Gori i u susjednijem primorskim krajevima gdje su kuće u vrletnijem mjestima da se ne može igrati, igra se na gumnu koje je obično popločano kamenom i opervaženo oniskijem kamenijem zidom, da se na njemu može udobno sjedjeti kao na klupi.

Čim se djevojka izvede iz njene sobe, ona se gotovo neprestano klanja, a naročito kad koga poljubi u ruku, i pošto ga poljubi; kad svatovi nazdravljaju i piju; na putu dok idu kroz selo; i ovako se ponizno mora držati cijele prve godine, ili bar dok se primjetno ne vidi da je u drugom stanju, tada je svekrva od toga oslobodi. Za vrijeme svadbe mlada je prava mučenica: ona za cijelo to vrijeme mora biti na nogama, posljednja legne spavati, a prva ustane. Ako joj se desi kakva potreba, ona dolazi u veliku nepriliku, jer bez djevera ne može se ni koraka maći, a stidi se da mu tako što kaže, a naročito što i čauš i drugi veseli ljudi i bez toga pjevaju djeveru pjesme, u kojima se jasno nagovještava gdje treba da je vodi. Na putu, pa makar on cio dan trajao, bila bi najveća sramota kako za nju tako i za sve svatove, ako bi morala svršiti prirodnu potrebu, i da bi se od toga sačuvala jede vrlo malo i to samo čvrstu hranu, npr. tvrda jaja. Za trpezu ne smije sjesti, i uopšte jesti da se vidi. Djever se zato trudi da joj krijući što doda, i ona isto tako krijući pojede. Radi toga u Srbiji djever je vodi u zasebnu sobu, a u Crnoj Gori, gdje u kući nema takijeh soba, u jedan ugao, koji je zavješten prostiračima, da je sakrije od očiju svatovskih dok ona nešto pojede.

Već je rečeno da se mlada dovede u kuću mladoženjinu prije vjenčanja, i pop je tek sjutradan tamo vjenča. Prvu noć, ili ako put duže traje i više noći prije vjenčanja, a najčešće i prvu noć poslije vjenčanja, mlada spava sa djeverom. Iako se za djevera biraju mladi i neženjeni (istina ponekad i oženjeni) ljudi i, u rijetkijem slučajevima, i koji i nijesu rod mladoženji, opet se ne zna ni za jedan slučaj zloupotrebe ovoga koliko značajnog toliko i neobičnog povjerenja, što bi uostalom bio najveći grijeh kao i rodoskvrnjenje, jer se djever i mlada smatraju kao brat i sestra. Kad se naposljetku mladenci svedu otvori se velika pucnjava iz pušaka, i čauš obično poviče: "Svršeno je s djevojkom, svatovima valja ići kućama." Sjutradan uz pjesme i druge obrede očešljaju mladu kao ženu. U Biogradu a i po drugijem varošima istočne Srbije, pokazuju poslije prve noći javno mladinu košulju, i ako nađu kakvih tragova, svi su radosni i časte sve goste i roditelje mladine medenom rakijom, a ako ne nađu, sve je mirno i ožalošćeno. Po svoj prilici ovaj običaj je došao iz Bugarske, gdje se, kako pričaju, u tome još dalje ide. Ako ne bude nikakvih tragova, onda pri služenju rakijom roditeljima mladinijem nasluže u šuplju čašu, i onaj koji služi zatisne je ozdo prstom, i čim je preda i odmakne prst, sve se prospje, i roditelji mladini imaju da izdrže veliko ruganje, i moraju se starati da zeta umire, što obično biva poklonima, ako nijesu radi da im njihovu ćerku vrati.

Po starim predanjima i poslovicama mladenci u Crnoj Gori i u Hercegovini nijesu spavali zajedno preko cijele prve godine, već mlada spava sa svekrvom, a mladoženja kod stoke. U Crnoj Gori i sad se još dešava da se mlada od stida nedjeljama ne može skloniti da spava s mužem. Taj pretjerani stid objašnjava se time što u kućama u Crnoj Gori, gdje nema zasebnijeh odaja, i što su pored toga uvijek otvorene, mladenci moraju u kom uglu usred ostale porodice prostrijeti svoju postelju. Nekad mora doći mati mladina da je nagovara da se pokori dužnosti novoga života. Ona obično legne između zeta i kćerke, pa kad opazi da je ona zaspala, polako se izvuče i ostavi mladence same.

Kod svijeh Srba je običaj da srodnici mladini poslije izvjesnog vremena idu mladi u *pohode*, a njima se opet po pozivu *ide u prviče* ili *prviče*. Mi smo već pomenuli da u Paštrovićima i u Crnoj Gori dođu prijatelji odmah u pohode s haljinama mladinijem. U

Crnoj Gori mlada ide u pohode svojim s dva djevera, ali ne smije više od dvije noći noćiti kod svojijeh srodnika. U Paštrovićima pozivaju obično uz mesojeđe na *pobožićnu čast* za sedam godina uzastopce, i pozvani ostaju u gostima po šest-sedam dana; a poslije sedam godina ide se i bez poziva. Osim toga u Paštrovićima je uslov da prve godine mlada mesojeđnu nedjelju provede u roditeljskoj kući, ili, ako ih nema, u kući svojijeh srodnika.

U Srbiji za vrijeme Turaka nije rijetka bila *otmica* djevojke. Kad je mladić neku djevojku uzalud prosio, ili ako naprijed zna da mu je roditelji neće dati, on skupi nekoliko svojijeh drugova i ide u otmicu. Kašto otmičari dovrebaju djevojku kod stoke, ili kad pođe na vodu, pa je uhvate i odvedu; a kašto udare na kuću noću (kao hajduci), pa obiju kuću i svežu djevojačkoga oca i braću, dok nađu djevojku i odvedu. Kašto se pobiju djevojačka braća i rođaci s otmičarima i bude mesa dosta. Zato otmičari ne smiju lasno da udare na kuću gdje znaju da ima mnogo roda u djevojke, a osobito gdje je selo složno; jer i seljaci, kako stanu puške pucati i učini se buna, spopadne svaki svoju pušku pa trči u pomoć. Svemu je selu sramota kad se iz sela otme djevojka, a otmičarima još veća kad se vrata jalovi. Kad otmičari dokopaju djevojku u ruke, onda je već neće ostaviti, makar svi izginuli. Ponekad je djevojka voljna i ide rado s otmičarima; ako li se stane otimati i neće da ide, onda je vuku za kose i deru štapom kao vola u kupusu. Otmičari ne smiju ići s djevojkom momačkoj kući, jer pođu kašto seljaci s rodom djevojačkijem za njima u potjeru; nego je odvedu u šumu, i tamo je vjenčaju u kakvoj kolibi (pudarskoj ili pastirskoj). Pop mora vjenčati, ako mu se i neće, jer hoće da ga biju. Kad dođe potjera u selo, otmičari i njegovi rođaci se sakriju, ovi otkud su otmičari, iziđu preda njih lijepijem načinom i grade mir. Ako se tako pomire, dobro; ako li rod djevojački ode kadiji na tužbu, onda moraju doći i otmičari s djevojkom. Kad ugleda mati djevojku na mešćemi, a ona se stane busati rukama u prsi, i jaukati: "Kuku mene! Evo roba moga." Kad se počnu suditi, kadija najprije pita djevojku: "Ili je sila, ili draga volja?" Ako reče djevojka da je sila, i da ona neće s onijem momkom živjeti ni danas ni sutra, makar je svu isjekli na komade, onda je zlo za otmičare; moraju ležati u apsu i plaćati globu, a roditelji uzmu svoju kćer natrag. Ako li djevojka reče (kao što ponajviše biva): "Nije sila, veće draga volja; ja ću za njim i u goru i u vodu", onda otmičari dadu štogod kadiji, pa se pomire s djevojačkijem rodom, i odvedu djevojku kući te čine svadbu. Djevojke otimaju ponajviše momčad koja nemaju roditelja, ili ako ih imaju, a oni ih ne slušaju, nego se skiću kojekuda; a za poštena momka i od poštena roda slabo će kad oteti djevojku, niti će takovi momak otići s društvom u otmicu, a za to ih ima dosta koji su voljni to učiniti, i pitaju: "Hoćeš li da ti se otme ova ili ona djevojka?"

Crni je Đorđije bio zabranio otimati djevojke: izdao je zapovijest da će svakoga momka za koga otmu djevojku pogubiti; popa koji vjenča otetu djevojku obrijati (raspopiti); kuma djevera i staroga svata udariti na šibu, a ostalijem otmičarima svakom po 50 batina udariti. Pošto Turci 1813. godine obladaju Srbijom, otmica se opet povrati, ali je posle knez Miloš Obrenović, sudivši nekolicini po zakonu Karađorđijevu, istrijebi sasvijem u području svojemu.

U Crnoj Gori i danas biva otmica, i ako se pri tom ne prolje krv, ili djevojka nije za drugog isprošena, obično se vremenom izmire; a ako li je jedno od ta dva slučaja, onda

nastupa krvna osveta. Čuo sam od ljudi kojima se može vjerovati da je bilo primjera da se i žene otimaju od muževa. To biva npr. ako se neko vjenča sa ženom koja je pobjegla od muža iz druge nahije. Ostavljenom mužu ili njegovijem rođacima i saplemenicima dužnost je da se za ovu naneseu im sramotu osvete time što iz one nahije, u koju se odbjegla žena udala, otmu ma koju ženu, i vjenčaju je i preko njene volje za ma koga među njima.

U grčkoj crkvi može se muž od žene razdvojiti ako ima razloga za to u građanskom zakoniku na osnovu kanonskog prava. U onijem krajevima gdje crkvene vlasti vode nadzor nad svetovnijem, razdvajenje je otežano; a u onijem, gdje se sveštenik malo za to pita, razdvajanje je vrlo često. Pod pređašnjom turskom vladom razdvajanje je bila stvar više turskih sudija, nego hrišćanskih sveštenika, i može se zamisliti kako se pri tome malo vodilo računa o zakonskijem propisima, i to u toliko manje što ove sudije, koji su to zvanje često skupo kupili, moraju živjeti od naplaćivanja za suđenje, i radi su da ma šta sude, da bi što zaradili. Oni bi se samo smijali kad bi mogli sve ljude razdvojiti od njihovijeh žena, kao što se uopšte raduju svakom zločinstvu od koga mogu što zaraditi. U Crnoj Gori vladika, kao duhovni i svjetovni poglavar, treba svaki raspust da vrši, i obično on daje presude. Ali i u ovome rade Crnogorci bez ikakijeh obzira, kako im je volja. U ovijem slučajevima osveta zastupa praviteljstvo, i ona je jedina brana neograničenoj samovolji na ženidbu i razdvajanje, jer je dovoljan povod za krvnu osvetu, ako ko otjera ženu, ili ako neće da je vrati, ako je od muža pobjegla i otišla u rod. Ono istina lakše je i manje opasno onima koji su od jakijeh porodica da se razdvoje od žene i ženu otjeraju ili napuste, a s drugom da se ožene, nego onijema od slabijih porodica. Mora se priznati dobra strana krvne osvete i s ove strane, kad nema pravoga praviteljstva. - Svuda je običaj da kad se muž razdvoji od žene sudom, da joj za raspust nešto, prema svome stanju, plati. Osobiti je običaj, koji već izumire, da čovjek razdvojenoj ženi odsiječe komad od kakve njene haljine, npr. od pojasa, ili od kecelje, ili od marame kojom pokriva glavu, ili od gornje haljine. Može biti da ovo treba da znači da je veza raskinuta, i da razdvojeni ništa više među sobom nemaju (kao npr. kad se dva djeteta, pošto su se dugo kao prijatelji igrali, posvađaju i raskinu između sebe slamku ili dlaku s glave i razidu se u protivnijem pravcima); ili se možda ovo činilo da se žena osramoti. Ovo se obično čini pred sudijom, pošto se rasprave između njih još neka sporna pitanja; ali razjareni Crnogorac kašto ovo učini i kod sebe u kući, i odmah je otjera.

Kod sviju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih gotovo kao robinje. Osim svojijeh ženskijeh poslova, kao da predu, tku, kuvaju, muzu itd. one rade i najveći dio poljskijeh i drugijeh poslova, koje inače ljudi rade. Često se može vidjeti kako se žene s teškijem teretima vuku preko stijena i planina, a muž ide prazan s puškom o ramenu i čibukom u ruci. I pri svem tome žena je srećna ako dobije muža koji je pored toga ne tuče bez ikakva povoda, samo što mu se tako prohtije.

Mladi čovjek i žena ne smiju ništa jedno s drugijem govoriti pred drugijem ljudma, jer bi to bilo nepristojno. Isto tako žena ne smije svoga muža nazvati imenom, već kaže samo "on". Muževi istina nazivaju žene imenom, ali i oni obično reku samo "ona". Kad Srbin pred kakim uglednim čovjekom mora pomenuti svoju ženu, to najčešće reče "s oproštenjem moja žena". Mnogi misle da je ovo došlo zbog prezrivotog položaja žene; ali

prije će biti da se "s oproštenjem" pri slučajnom pomenu žene odnosi na ono što je namijenjeno ženi, što je njen zadatak. S ovijem izgleda da je srodno što se i za rođenog sina reče "*po grijehu sin*", u 21. pjesmi 2. knjige^[22] uz riječ otac (roditelj) stavljena je riječ *po grijehu*. Ovo će po svoj prilici biti došlo od poznatog kaluđerskog mišljenja da je odnos između muža i žene grijeh. - Iako se Crnogorac tako prezrivo ponaša prema svojoj ženi i tiraniše je, ipak ne trpi da je ko drugi vrijeđa; najmanja uvreda najčešće se životom plaća.

Crnogorke, kao i Srpkinje uopšte, a osobito po Hercegovini, Bosni i Srbiji ne mijenjaju ni u čemu svoj način života za vrijeme trudnoće do samoga porođaja, koji je često iznenadi na poslu. Pričaju da se žene porode u šumi kad su otišle po drva, ili uopšte van kuće, uzmu dijete u kecelju, i vrate se mirno kući kao da ništa nije ni bilo. One uopšte rađaju bez ičije pomoći i bez jaukanja. Najstarija žena u kući obabiči je, tj. odsiječe pupak djetetu. Često porodilja poslije nekoliko dana uzme dijete s kolijevkom na leđa i ide za svojim običnijem poslom. U nekijem krajevima više ili manje običaj je da rođake i susjetke šalju porodilji jela i pića, npr. pogaču, kolača, bocu rakije i tako što. I novorođeno dijete daruje se košuljom, sitnijem srebrnijem novcem ili drugom kakvom sitnicom. Darovi se šalju ili lično donesu, i tada gosti sjede kod porodilje, časte se, pjevaju i vesele se. Ovo je u nekijem krajevima, a osobito u varošima, vrlo često. Susjedi za sedam dana dolaze svako veče u kuću porodiljinu, jedu, piju i pjevaju cijelu noć; kad im se zadrijema, smjenjuju se, tako da je jedan dio uvijek budan, jer se vjeruje da se porodilja za sedam noći od, porođaja mora čuvati, inače bi djetetu vještice ili zli dusi mogli nauditi.

U Srbiji majke doje djecu obično dvije godine; trećijeh uskršnjijeh posta ne smiju ga više dojiti bez dopuštenja popova. U Crnoj Gori doje ih tri godine, i tek četvrte moraju imati dopust od crkve; neke, kad to dobiju, doje djecu i pet do šest godina.

U Crnoj Gori nema ljekara, ili bolje reći nema ih učenijeh, ali nema ni bolesti kojijeh ima kod obrazovanih naroda. Najobičnije su bolesti u Crnoj Gori zimi nervna groznica, od koje je jedna vrsta, osobito u Crmnici, vrlo opasna, i zove se *pošalina*; ljeti, osobito oko Skadarskog jezera i u Zeti, nastupa groznica. Protivu ovijeh kao uopšte protiv svijuh unutrašnjijeh bolesti upotrebljavaju samo nekoliko domaćijeh lijekova, ili ništa, već ostavljaju samoj prirodi da bolest savlada. Često zovu popa bolesniku da mu čita molitvu. Od osobite pomoći drže vladičinu molitvu, ali kako svuda ne može vladika biti, to nose obično kapu bolesnikovu i mole da na njoj očita molitvu, i to im se uvijek čini. Bolesnike koji dugo boluju nose u manastire, osobito zgranute, koji bjesne, koje kaluđeri vežu i lancima i nemilosrdno tuku, da bi npr. kazali ime đavola koji je u njih ušao. Onda napišu to ime na jednoj ceduljici i bace u vatru. Kako pri ovom neobičnom načinu liječenja ima po koji slučaj da je neko ozdravio, to su se neki manastiri npr. Studenica proslavili kao čudotvorni tako da i sami Turci ponekad take bolesnike tamo dovode. U liječenju spoljnijeh povreda Crnogorci su mnogo vještiji. Mnogi se razumiju da izliječe kakvu ranu, ili da namjeste uganutu ili slomljenu ruku ili nogu. Razumije se da nemajući nikake nauke i potrebnijeh sprava ponekoga otprave na onaj svijet koga bi učeni evropski ljekari makar i sakatog održali u životu; ali i ja smijem tvrditi da su oni mnoge potpuno izliječili, kojima bi i evropski ljekari spasli život, ali bi ostali bogalji. Oni sami prave melem za

rane od maslinova zejtina, kozjeg loja i voska, a liječe i travama. Međutijem nikakav Crnogorac to ne radi kao zanat od koga bi živio. Iako svaki prema stanju u zemlji mora imati nekoga znanja o ranama, ipak ima pojedinaca koji važe kao majstori u tome, i obično to znanje prelazi s oca na sina. Za vrijeme srpskog ustanka za oslobođenje takvi su prirodni ljekari, liječili ranjenike. Značajno je i neobično da ovaki ljekari nikad ne dopuštaju ranjenicima da piju vode, a daju im rakije^[23] koliko god hoće. - Crnogorci umiju i kalamiti boginje, čemu ih je, kako tvrde, naučio umrli vladika; ali kako nemaju vještački spravljene maje, to uzimaju od prirodnijeh krasta, i, razumije se, rezultat nije uvijek onakav, kako bi se želelo.

Mrtvaca obično umiju, ili cijelog okupaju, i to ljudi ljude, a žene žene; zatijem mu obuku čistu košulju, okite cvijećem i polože na ugled; ljudma obuku najljepše haljine, i oko njega metnu oružje. U grobu ga pokriju pokrovom. Ako je umrli tako siromašan da nema čiste košulje ili pokrova, to dadu dragovoljno imućniji, i drže da su učinili jedno dobro djelo. Pravi mrtvački kovčeg rijetko upotrebljavaju, već leš obično metnu na jednu prostu dasku, i dvije nad njim sastave sa strane. - Mnogi stariji ljudi, koji su blizu smrti i očekuju je, spremne još za života takve daske, kao što i žene spremne pokrov i odrede košulju koju će joj obući. Inače stanovnici sela spremne i daske i iskopaju grob, i to sve besplatno. Čim se čuje da je neko u selu umro kućne starješine ostave posao, i idu da mrtvacu zakopaju, a dođu i prijatelji iz susjednijeh sela. Ako je tu pop, i on prati mrtvacu do groba, a ako nije kod kuće, izvedu ga poslije na grob da ga opoji. - Rođake umrloga nariču iza glasa koliko imaju snage, tako da slušajući izdaleka izgleda da pjevaju. One veličaju i hvale umrloga, njegovu hrabrost, pravičnost i mudrost, i oplakuju jad i žalost onijeh koji su poslije njega ostali. Čuje se npr, gdje uzvikuju: "Ko će tvoga konja jahati?! Ko će tvoje haljine nositi?! Ko tvoju majku hraniti?! Ko će tvoju djecu zagrliti?! U koga će se tvoja sestra kleti^[24]?!" itd. Ovo naricanje nastaje od časa smrti, prati mrtvacu do groba, i traje još duže vremena. Najglasnije je kad ga ponesu od kuće i kad ga spuštaju u grob, i svojtu i mušku i žensku moraju često silom zadržavati da i oni ne skoče za mrtvacem u grob. Najtužnije je naricanje majke za sinom i sestre za bratom, i kad su same kod kuće ili u polju, može se čuti i poslije dvije i tri godine. Na visokom drvenom nadgrobnom krstu od nekoliko hvati izrezano je onoliko kukavica koliko rodbine, a osobito sestara za njim žali. Ovaj običaj jamačno je postao od narodne priče, da je kukavica bila nekad djevojka koja je za izgubljenijem bratom tako dugo tužila da se i gospodu bogu dosadilo, i pretvorio je u kukavicu. Otuda biva da djevojka koja je izgubila brata ne može čuti kukavicu, a da joj ne udare grozne suze na oči, a otuda je i postala riječ "*kuku mene*". U sadašnje vrijeme bila bi sramota ako bi žena naricala za mužem, a još veća ako bi vjerenica naricala za svojim vjerenikom, po svoj prilici iz istoga razloga iz koga se reče "s oproštenjem" kad čovek pomene svoju ženu; ali u narodnijem pjesmama ima da i žena nariče za mužem i vjerenica za vjerenikom, pa čak i djevojka za svojim draganom.

U Srbiji se pripoveda da u Crnoj Gori ima narikača koje za platu nariču za svakijem mrtvacem; a u Crnoj Gori se opet pripovijeda da je to običaj u Hercegovini. Međutim ni to nije istina, i moglo bi se reći da je priča o tome postala otuda što se kakva sirota žena, kojoj je imućni umrli, dok je bio živ, pokašto po štogod darivao, pridruživala onima što nariču da bi što od svojte umrloga dobila, i rijetko joj je ova nada bila naprazno^[25]. Kad u

Crnoj Gori prijatelji i poznanici dolaze k mrtvacu; obično idu jedan za drugim s naopako zaturenijem puškama na ramenu, i jedan za to određeni glasno nariče. A kad se približe kući ili groblju, potrče svi bez reda, i svi glasno zakukaju. Često se umiješaju u ovu zajedničku kuknjavu i tuđi ljudi, koji se poslije toga zato smiju. Mnogi izgremu u znak žalosti i lice, da krv poteče, i da bi se to vidjelo, ne umivaju se, već se krv na licu osuši, i tako nedjeljama idu s nagrđenijem licem. Žalost traje najmanje godinu dana. Za to vrijeme ne pjevaju i ne igraju, ljudi se mjesecima ne briju, a žene u početku odsijeku kosu ili idu gologlave, a docnije meću na glavu crnu ili plavu maramu.

Kako u Crnoj Gori nijesu rijetka ubistva, to obično čim se čuje naricanje, pita se "od koga?" (tj. ko ga je ubio), i obično se odgovara, ako je umro prirodnom smrću: "od boga, od starog krvnika". Pravi Crnogorci rugaju se sad Brđanima za tako pitanje i odgovor. U Paštrovićima svaki se smrtni slučaj, ako je umrli od sedam i više godina, objavi po cijeloj oblasti i kaže da li je umro od prirodne smrti ili je ubijen, i pozove se na pogreb. - Kad dođu u kuću počaste sve vinom i rakijom, šta ko hoće, i pri tom se često naročito nudi da pije: "da ne bi ko sutradan rekao, da nije dovoljno imao piti". Na groblju pošto je mrtvac zakopan razdijeli jedan iz kuće pratiocima koji posjedaju po voštanu svijeću, a za njim ide drugi te ih kupi. Prije nego što se svijeća vrati, svaki je poljubi i reče: "Za dušu pokojnikovu; neka mu je mir i pokoj u carstvu božijem." - Zatijem se posluže malo osoljenom kuvanom pšenicom, i svaki dobije po tri čaše vina.

U drugim krajevima običaj je da se cijela pratnja vrati s groblja kući pokojnikovoj, i tu se pije za dušu mu. Na ponekijem mjestima treći i sedmi dan idu opet na groblje, i pošto se dobro isplaču i iskukaju, počaste se hljebom i rakijom, i siromašni ljudi daruju novcem. U nekijem varošima drži se u crkvi služba za dušu umrloga, i svaki se pri izlasku iz crkve ponudi hljebom i rakijom. U Srbiji se za dušu daju obično tri *daće* (i to u subotu uveče, i u nedjelju ujutru), *četrdesnica* (poslije četrdeset dana), *polugodišnjica* i *godišnjica*. Na daću zovu sve seljake redom od kuće do kuće, i obično počinju ovako: "Dođite doveče da spomenemo mrtve." Na daću dođe i više čeljadi iz jedne kuće, što za druge svečanosti ne bi bilo pristojno, tako da se skupi po stotinu duša. Tu treba da dođe pop da očita koljivo, i druge molitve. Od koljiva uzme svako samo po nekoliko zrna. Na daći napijaju: "Za ispokoj duše brata (kako mu bude ime, ako li je žensko, a ono sestre)! Bog da mu dušu prosti! Vječni spomen i blaženi mu pokoj!" A ostali svi u glas zaviču: "Bog da ga prosti!" U nekim krajevima idu drugoga ponedjeljnika po uskrsu na groblje te pobušavaju grobove, osobito od one godine, dijele sirotinji za dušu i popovi čitaju molitve i spominju mrtve. Druga subota ispred velikog posta zove se *zadušnice*. Na ovaj dan običaj je da svaki domaćin svima mrtvima svojijem, koje on pamti ili ima zapisane u čitulji, načini po svijeću voštanu, pa sve te svijeće sastavi u jednu rukovet i zapali te izgore mrtvima za dušu, ali najprije valja svakome da namijeni, npr.: ova ocu, ova materi, ova babi itd. Ako li je blizu manastir ili crkva, onda se te svijeće odnesu onamo, i svaki svoju čitulju da svešteniku te sve mrtve spomenu na službi, i tu onda kad sveštenik stane spominjati svaki svoje svijeće zapali. Pošto sveštenik spomene sve mrtve, zađu đaci (ili služitelji crkveni) s leđenom vode i s kotaricama, te svijeće pogase i pokupe, pa poslije kaluđeri ili popovi prave od njih druge svijeće i pale u crkvi. Na gdje kojijem mjestima idu na zadušnice i na groblje s popom, te i ondje spominju mrtve, čitaju im molitve, pale

svijeće i dijele za dušu, dajući prosiocima i siromasima koji se onde skupe jela i pića, a pomalo i novaca.

I Crnogorci imaju kao i ostali Srbi običaje o raznijem praznicima, samo su kod njih manje značajni i oskudniji. Ja ću ovdje pokušati da opišem samo običaje o Božiću, koji raznovrsnošću i punoćom prevazilaze sve ostale. Dan rođenja Hristova zove se srpski *Božić* (što znači mladi, mali bog), a dan uoči Božića *Badnji dan* (tj. dan kad se *bdi*, od staroslavenskog *bdjeti* = biti budan). Pred ovim danom posti se šest nedjelja, i to tako, po pravilima grčke crkve, da se ne jede ne samo meso već ni maslo, ni jaja; i sama riba se smije jesti samo u neke dane. Kod najvećeg dijela srpskoga naroda za Božić se peče *jedno cijelo svinjče*, koje u Srbiji zovu *pečenica* a u Crnoj Gori i u primorju *pecivo* (a tako se zove i svako ucijelo pečeno bravče); u Hercegovini pak, gdje nema svinja, peče se ovca, i zove se *zaoblica*. Pečenica obično mora tolika biti da svi ukućani čitavu nedjelju dana mogu jesti, a i goste da mogu dočekati. Zato se najmanje na mjesec dana prije izabere jedno svinjče i bolje se hrani nego ostala. Imućniji ljudi poklone siromašnima po jednu pečenicu, koji nemaju svinja niti imaju novaca da kupe. U Srbiji se u velikijem kućama pored svinja zakolje i ovca. Pečenica se kolje uoči Badnjeg dana i zato se zove *Tučindan* ili *Tucindan*, a peče se na Badnji dan; kašto se na Badnji dan i kolje i peče. Gdje je mala kuća da se u njoj ne može naložiti tolika vatra kolika je potrebna da se cijelo svinjče ispeče, peku ga u šumi pored kakvog posječenog drveta. Rišnjani i drugi varošani koji ne vole hladno pečenje, i zato ne pripremaju tako velike, peku ih na Božić rano (poslije pola noći); neki imućniji i raskošniji seljaci peku pored velike pečenice i jedno prase. - Na Badnji dan za svaku se kuću posijeku dva ili tri mlada hrasta u šumi, okrešu se i podsijeku i donesu kući. Ove se oblice zovu *badnjaci*. Kad se svrše svi spoljni poslovi i kad padne večer, domaćin unosi badnjake u kuću i naloži na vatru. Kad s prvim badnjakom stupi preko praga reče: "Dobar večer i čestit vam Badnji dan!", a neko ga od ukućana pospe žitom i odgovori: "Dao bog dobro, sretni i čestiti!" U Risnu i po drugijem primorskim mjestima, djevojke i žene iz kuće obaviju badnjake crvenom svilom, koncima i šikom i okite lovorovim lišćem i različitim cvijećem. Dok se unose u kuću, zapale se s obje strane vrata svijeće. - U Crnoj Gori umjesto posipanja žitom drugi je običaj. Domaćina s badnjacima susretnu s jednijem hljebom i krčagom s vinom, i kad ih metnu na vatru, nazdravi im i pošto se napije, napoji i njih (polije ih). Zatijem se pije u slavu božiju i sva čeljad srknu iz krčaga. Pošto su badnjaci već naloženi, uzme domaćica slame i kvočući (a za njom djeca pijučući) prostre po sobi, ili po kući, ako nema sobe. Potom uzmu nekoliko oraha i bace po slami. - U Risnu je običaj da se prostirući slamu viče: kuda slama, tuda slava. Poslije večere pjeva se i veseli, pričaju se šaljive priče da se noć prekрати (i po poslovi se za ovu noć kaže da je najduža, jer se s nestrpljenjem očekuje da svane). U Risnu je uvijek jedan budan kod vatre da polije badnjak vinom kad pgregori. Sad niko ne zna prvobitni uzrok i značenje ovom običaju. Poslije ponoći na sve se strane začuje pucanje iz pušaka, i pozdravlja se nastupajući dan, i što se više zora približuje, pucanje je sve jače.

Ko prvi iz kuće iziđe (većinom još za noći) i ode na vodu, uzme sobom žita i pospe izvor, bunar ili rijeku. Ovom vodom se umijesi prijesan hljebac, koji se zove *česnica* i u nju se umijesi novac (koliki, to zavisi od imućnosti) i ispeče se. Pri ručku se ovaj hljeb razlomi na onoliko komada koliko je lica za trpezom za svakoga po komad. U čijem se komadu

nađe novac, njegov je, i to se drži kao predznak da će u nastupajućoj godini biti srećan. U nekim kućama česnicu mijesi sam domaćin, u drugima domaćica. U Crnoj Gori česnica se mijesi na Badnji dan i uveče se jede.

Velika se važnost pridaje tome ko će prvi na Božić doći u kuću, i taj se zove *polaznik* ili *položajnik*, i obično se za to neko ranije odredi i pozove; i da ne bi neko kao nepoznat došao, to toga dana obično niko ne ide u drugu kuću sem položajnika. U Srbiji položajnik dolazi rano, čim svane. On nosi sobom u rukavici žita, pa kad nazove s vrata: "*Hristos se rodi*", onda pospe iz ruke žitom po kući (a iz kuće ko pospe njega, i odgovori mu: "*Vaistinu rodi*"); pa onda *skreše* badnjake, tj. uzme vatralj pa udara njime badnjake gdje gore (da skaču varnice) govoreći: "Ovoliko goveda, ovoliko konja, ovoliko koza, ovoliko ovaca, ovoliko krmaka, ovoliko košnica, ovoliko sreće i napretka" itd.; potom razgrne pepeo pokraj ognjišta i metne onde nekolike pare ili ukupno kakav novac (kako koji može). U Risnu metne se novac na badnjak. - Gdjekoji donese i povjesmo te prevjesi preko vrata. Pošto na određeno mjesto sjedne, žene ga ogrnu guberom ili ponjavom, da im se hvata debeo skorup. Pošto mu dadu te založi što i napije se rakije, onda otide svojoj kući, pa dođe opet poslije ručka, te ga časte do mraka. Kad već pođe kući, onda ga daruju maramom ili čarapama, a nekad i košuljom, ali svakojako osim toga i kolačem. Ako se slučajno desi da neko drugi dođe prvi mjesto određenoga položajnika, pa makar to bilo i drugi dan, i s njim se radi kao s položajnikom. Često imućniji ljudi idu kao položajnici siromašnima i donesu jela i pića, čime se cijela kuća časti. U Risnu položajnik dolazi obično poslije podne s krčagom vina u ruci, okićenim cvijećem ili voćem. Došavši pred kuću, javi se izbacivši pušku, a pri odlasku pored ostalih poklona opet mu krčag napune vinom. Kad se podjutri, pošto namire stoku, onda sjedu za ručak. Ali prije nego sjedu za ručak izbace po nekolike puške (tako i ujutru rano kad ustanu). Na Božić se obično ruča s vreće (prostre se prazna vreća mjesto čaršava ili po čaršavu). Prije nego što počnu jesti, skupe se svi oko sofre te se mole bogu, (držeći svako po jednu voštanu svijeću u rukama) i *mirbožaju se*, tj. izljube se svi redom govoreći: "Mir božji, Ristos se rodi, vaistinu rodi, poklanjamo se Ristu i Ristovu *rožanstvu*"! Ovom prilikom može se vidjeti da se poljube muž i žena, što bi se inače držalo da je sramota i nepristojno. U Risnu ljubljenje počinje u crkvi, poslije jutrenja; pop izljubi prvo ikone, pa se poslije izljubi sa svima u crkvi; ljudi takođe izljube ikone, pa poslije među sobom. Koji se ne izljube u crkvi, ljube se poslije pred crkvom; tom prilikom se neki koji su bili u zavadi izmire, i obično mlađi priđe starijem. - Pošto su se u kući sa zapaljenijem svijećama izljubili, domaćin pokupi sve one svijeće u jednu rukovet i usadi u žito, koje stoji na sofri u kakvoj karlici ili u čanku (svakojako žito pomiješano zajedno; u tom žitu stoje i kolači kojekakvi). Kad počnu ručati, neki najprije okuse sira, neki pečenice, a neki (kao po Srijemu i po Bačkoj), prije svega srću *varenik* (vruće zamedeno i zabibereno vino). U Risnu prvo okuse pečene bijele džigerice "da sve jelo u stomaku bude lako kao bijela džigerica". Oko pola ručka ustanu u slavu. Tada domaćin izlomi česnicu, ako to prije nije već učinjeno; zatijem pogase svijeću onijem žitom, a na dim od fitilja pospu vinom; žito poslije dadu žene kokošima "da mnogo jaja nose". Sofra se ne diže tri dana, već se samo pokupe kosti i mrve, i ponovo se donese pečenje i druga jela; ni kuća se ne čisti za tri dana. Do malog božića govori se, kad se dvojica sretu na putu, ili kad koji dođe u kuću, *ristos se rodi* (mjesto *dobro jutro, pomozbog i dobarveče*), i odgovara se: *vaistinu rodi*. U Srbiji ne

izgori se cio badnjak, već se kraj digno s vatre, ugasi se i metne među grane mlade voćke, da bolje napreduje.

Ovdje-ondje ima raznijeh drugijeh običaja koji već prelaze u vraćanje. Tako npr. u Crnoj je Gori običaj kad čobanin na badnji dan dođe kući da ga njegova žena udari vratilom preko leđa "da stoka napreduje". U Hercegovini i u Bosni običaj je da se na Božić *sjače*, tj. domaćin rano ujutru viče:

"Sjaj, Bože i Božiću, našemu ili našoj" (po imenu svijem kućanima redom). Ovaj običaj dobio je svoje ime *sjakati* i *sjaknuti* (od viknuti *sjaj*). U Risnu pošto se pecivo skine s ražnja, tjera domaćin ražnjem djevojke (ako ih ima) po kući vičući: "Bježi zlo iz kuće!" - i drži se da će se brzo razudati.

Igre su u Crnoj Gori najviše tjelesno vježbanje, npr. gađanje kamenom u kakav nišan, ili bacanje s ramena ko će dalje baciti, skakanje, i slično tome; isto tako gađanje u nišan iz pušaka. Ali zimi, osobito noću kraj vatre, imaju i drugijeh veselijih igara, koje su nalik na njemačke igre "fote". Tada se i zagoneće, i imaju veliku množinu zagonetaka.

Crnogorci igraju ili *kolo*, kao i ostali Srbi, ili udvoje, jedno prema drugom, i kad mijenjaju mjesta i prolaze jedno pored drugog, drže ruke prema glavi, kao da se brane od napada. Svirka im je nekad gadlje, ili prosta svirala: ali igraju i bez svirke. Ali za pjevanje najobičnije su *gusle*.

Gotovo u svakoj crnogorskoj kući imaju gusle, i malo ima Crnogoraca koji bar malo ne umiju gudjeti. Kako su one po sebi proste, tako je prost jednostavan i njihov glas, ali kako se uz njih najviše pjevaju junačke pjesme, to na junaštvo ponositi Srbin i ne sluša glas gusala, već ono što se pjeva i što ga oduševljava. To je za Crnogorca najmilija zabava. Oni istina imaju i starijih pjesama, koje su u cijelom srpskom narodu poznate, ali ih mnogo više ima novijeh, o njihovom ratovanju i četovanju protiv Turaka. Zanimljivo je da ove novije pjesme daleko izostaju pjesničkom ljepotom iza starijih narodnijeh pjesama; mnoge su prosto ređanje događaja u stihovima, bez pjesničkih ukrasa. Ovo bi se moglo protumačiti što su Crnogorci svojim stanjem kao u svemu tako i u ovome bili prinuđeni da se ograniče na ono što je najpotrebnije. Oni istina imaju i ljubavnijeh ili ženskiijeh pjesama, koje pjevaju ženske obično u dva glasa, i koje pjesničkom ljepotom ne ustupaju ostalijem srpskiijem narodnijem pjesmama, što pokazuje da im je poreklo starije.

Odijelo Crnogoraca je uska do koljena dugačka haljina s uskijem rukavima, od grubog bijelog sukna, koje sami prave. Na prvi pogled reklo bi se da se zakopčava, ali se ne zakopčava, a ne bi bilo ni moguće jer je suviše uska. Dalje, poširoke čakšire do koljena, koje na austrijskoj granici prave od prostog plavog sukna, zvanog *raša*, i koje se gradi u Dubrovniku; dalje u unutrašnjosti prave se od još grublje materije, kao sukna nevaljanog. Od koljena do članaka su *dokoljenice* od iste materije kao i gornja haljina. One se pod koljenom vežu, i duž listova se stegnu kovčama. Na nogama nose kratke vunene čarape, koje jedva pokrivaju dokoljenice, i *opanke*, isprepletene oputom i privezane za nogu. Na glavi nose kape od crvene čohe posuvraćene do vrha, i spolja

posuvraćena strana postavljena je crnijem platnom; kad se platno pocijepa, ostaje sva kapa crvena. Za kapom drže novac i druge sitnice, a u ratu fišeke, da ih lako dohvataju. Oko kape mnogi nose marame razne boje, koje su kod mladijeh i imućnijeh ljudi često svilene, i tako omotane izgledaju kao mala čalma. U Crnoj Gori košulje se rijetko nose; mnogi nemaju ih nikako, a ono malo što ih nosi, ponajviše imaju samo jednu, i kad je u nekoliko nedjelja valja prati, idu za to vrijeme bez košulje. Mnogi nose pod gornjom haljinom, čohani džemadan ponajviše crven, koji se presamićuje, a preko gornje haljine nose bogatiji čohani, obično crven jelek bez rukava. I džemadan i jelek obično su od fine čohe i često izvezeni zlatom i gajtanima, i jeleci su ukrašeni srebrnijem i pozlaćenijem pucetima i kopčama. Preko haljine po slabinama se opasuje vuneni obično crvenijem pojasom, a preko ovoga pripasuju silaj za koji zadjenu malu pušku i veliki nož. O kajišu na silaju (ili o zasebnom) vise dvije male fišeklije okovane cinkom i jedna kesa za novac ili druge sitnice, dalje, mazalica da oružje podmazuju i čuvaju da od kiše ne zarđa, i kresivo, koje je tako napravljeno da može poslužiti i kao izvojac, i kao šilo da pročačka falju na pušci. Pored toga svaki Crnogorac nosi *struku* sive boje od grubog domaćeg tkiva, bez koje se nikad nikud ne miče. Kad je lijepo vrijeme nosi je preko ramena, kad je kiša zaklonja se njome i čuva, koliko može, oružje da mu ne zakisne, a noću mu je prostirka. To je crnogorsko odijelo i ljeti i zimi. Oni uvijek idu golovrati, i oni koji nemaju džemadana i golijeh grudi. Kod mnogijeh, koji nemaju silaja već pušku i nož zadijevaju za pojas ili za kaiš od fišeklija, vidi se i go trbuh od pojasa dokle vezuju čakšire. Ovo pravo odijelo crnogorsko razlikuje se dosta (kao i sve ostalo) od odijela susjednijeh krajeva osobito od onijeh na istočnoj strani. Ovi npr. na glavi nose pravu čalmu; mjesto jedne puške za pojasom, nose dvije, itd. - Svaki Crnogorac nosi brkove, a bradu i kosu oko glave do polovine briju. Ali se ne briju redovno, već ili o velikijem praznicima, ili kad im brada prilično naraste, ili uopšte kad se desi prilika za to. Briju jedan drugog, ili jedan učini time drugom uslugu. Uopšte Crnogorcima nije stalo do toga da budu lijepi, i kad bi ko na to gledao, prezirali bi ga i rugali bi mu se.

Ženske nose od platna ili vune šareno izvezenu po rukavima i grudima košulju; preko nje dugu haljinu od istog bijelog sukna kao i ljudi s uskijem rukavima. Preko nje se opasuju tri prsta širokijem kajišem, okovanijem mesingom s crvenijem kamenjem, od koga sprijeda na žutom lancu visi britva, a sa strane s cinkom okovana kesa kao kod ljudi. Preko te gornje haljine drugu bez rukava od istog sukna. Ljeti skidaju haljinu s rukavima i nose samo onu bez rukava. Sprijed pokriva košulju šarena vunena keclja s resama. Na nogama nose duge čarape do koljena i opanke. Svaka ženska ima kao i čovjek struku, i mlade obično od crvenog ili šarenog tkiva. Žene pokrivaju glavu maramom, a djevojke nose kapu kao i ljudi, i gotovo samo se time razlikuje što se na nju prišivaju razni novci, više ili manje, prema imućnosti. Žene pletu kosu u dvije pletenice koje su u dnu sastavljene, i vise sprijed niz ramena; djevojke je obavijaju oko glave. Neke se kite i obocima. Mlade žene, osobito kad se praznički obuku, nose na glavi razne lančice, igle i druge stvarčice koje izgledaju kao evropski nakit, ali je od mesinga i bakra sa lažnom pozlatom i lažnijem kamenjem od istog metala često nose i prstenje. I ženskoj djeci za neko vrijeme briju glavu. Najpotrebnije odijelo, i muško i žensko, svaki pravi sebi, i samo kapu čovjek kupuje.

Obično oružje Crnogorčevo je osim male puške i noža i duga puška. Kundak u male puške je od jednostavnog tuča i vrlo šiljast, a u druge puške je vrlo tanak i samo okovan tučanom ili gvozdеном tenećkom. Takvi kundaci u Srbiji se zovu *arnautski*. Lijepo i dobro oružje jedina je stvar do čega Crnogorac mnogo drži, i u čemu on gleda svoj nakit. I kod njih se zaista i nalazi tako oružje koje se može nazvati pravim "nakitom". Često se može vidjeti kod prosto odjevenog Crnogorca najčistijim srebrom okovane male puške i vještački izrađene, koje se zbog svoga sjaja zovu *ledenice*. Isto tako se mogu vidjeti u Crnoj Gori najljepše damaske duge puške sa srebrnijem karikama i u srebro okovanim kundakom. Najveći dio ovog divnog oružja Crnogorci su upljačkali u raznijem bojevima s Turcima.

Već je pomenuto da je Crnogorcu najmilije zanimanje rat, i za svakoga bi bila najveća sramota da u njemu ne učestvuje. I sami starci i djeca od dvanaest godina trče kad zatreba veselo i radosno, i nije rijedak slučaj da se djeca, kad ih roditelji neće da puste, neobično rastuže. Ima primjera da su i sakati tražili da se odnesu pred neprijatelja i iza kakve stijene namjeste, odakle su pucali na neprijatelja. Kao što je sramota u ratu ostati kod kuće, tako je i čast u boju poginuti. Kako gotovo svi najugledniji ljudi ne umiru prirodnom smrću, već ili u boju s neprijateljem ili u unutrašnjoj svađi, to je možda i postao običaj da se drži za najosjetljiviji ukor ako ko kome kaže: *Poznajemo mi tebe i tvoju porodicu; svi su tvoji preci umrli na postelji kod žena*.

Isto je tako pomenuto da se u četovanju odsijecaju glave neprijateljske. Isto to biva i u pravom ratu. Obično take glave donose se glavarima, koji moraju donosioca obdariti. Po tome običaju oni su i Francuzima, bez obzira na čin, sjekli glave, kad su bili s njima u susjedstvu. U ratu se hrani svaki Crnogorac sam. Kad pođe, on ponese u torbi jela (hljeba, sira itd.) koliko može ponijeti a da mu ne smeta; a poslije donose im žene od kuće. I municiju kupuje svak sebi; ali kako je se ne može uvijek imati koliko treba, to vladike moraju imati neku količinu u pripravnosti, da je kad se ukaže potreba razdadu ljudma.

Napomene

[1] Docnije je pod vladikom Radom izvršeno razgraničavanje, i granica je pomaknuta dalje u brdo. - *Prev.*

[2] Crnogorsko *pleme* bez obzira na etimologiju riječi, ne znači sad ništa drugo do *dio nahije*, kao *kneževina*. [sada srez] u Srbiji, samo su ove i po prostoru i po stanovništvu mnogo veće nego crnogorska plemena. - *Prev.*

[3] "Crna Gora i sedmoro Brda". - *Prev.*

[4] U originalu *Balkana* (Hoemus). - *Prev.*

[5] Da ne bude neka pometnja: *sina* mjesto *brata*? Vidi više. - *Prev.*

[6] To je pjesma Ženidba Vlašića Radula, koju je Vuk prešampao u bečkom izdanju (S. N. P. II-u br. 87. str. 512) s napomenom da se u Crnoj Gori "ova ženidba i pjeva i pripovijeda mnogo prostranije", i da mu je vrlo žao što nije mogao dobiti čitave pjesme po redu. - *Prev.*

[7] U originalu pogrešno *Duman.* - *Prev.*

[8] Rišnjani su svi, kao i Crnogorci, grčkog zakona. U cijeloj varoši ima samo jedna jedina katolička kuća, pa ipak je za to u pravoslavnoj crkvi postavljen jedan oltar, gdje katolički sveštenik iz okoline nedjeljom i praznikom služi misu. Ovaj u ostaloj Evropi neobični slučaj da pod jednjem istijem krovom vrše službu božiju dvije vjere, nije bio rijedak pod Mlečanima u ovijem krajevima. Npr. u Kotoru, gdje katolika ima manje nego pravoslavnijeh, ipak katolici imaju 10 crkava, a pravoslavni su imali samo jednu vrlo malu. Pa i u toj maloj crkvi sve do dolaska Francuza na jednom oltaru služili su katolici. Francuzi su ovaj oltar uklonili, i ustupili su pravoslavcima još jednu crkvu.

[9] Pripovijedaju da je ovo zvanje bilo prije nasljedno u porodici Vukotića iz Kčeva, i da ga je jedan guvernadur prodao ili po ugovoru ustupio porodici Radonjića za neku malenkost.

[10] To je pjesma Dioba Selimovića, u IV knj. beogradskog izdanja na str. 489. - *Prev.*

[11] U III knjizi beogradskog izdanja str. 390. i 395. - *Prev.*

[12] On je sahranjen u manastirskoj crkvi, i kako je njegov grob u i onako tijesnoj crkvi zauzimao mnogo mjesta, to ga prilikom opravke crkve otvore 18. oktobra 1834. godine u namjeri da kosti vladicine prenesu na drugo mjesto. Ali mjesto kostiju nađu ga cjelokupna i narod ga proglasi za sveca. Njega je narod kao sveca još za života poštovao zbog njegova čista i besprijeborna života koji je provodio strogo po manastirskom pravilu. Od tada njegovo tijelo leži u otvorenom kovčegu pred oltarom u crkvi, i dolaze mu na poklonjenje ne samo Crnogorci već i primorci i ljudi iz turskijeh. oblasti.

[13] Perović Batrić, prva pjesma u IV knjizi beogradskog izdanja. - *Prev.*

[14] Iako u Srpskijem narodnijem pjesmama ima dosta primjera da je i za srpske junake bila zasluga i čast da Turkinju pokrste i za se vjenčaju; sada pak o tome vlada sasvijem drugo mišljenje kod sviju Srba hrišćana. Oni Turkinju, zato što nije krštena, drže za tako *nečistu*, da je neće ni pokrštenu uzeti za ženu. To se najbolje pokazalo pri osvojenju Biograda 1807. godite, da se malo ko od pravijeh Srba oženio turskijem ženama i pored sve njihove ljepote i nježnosti. Oni su to ostavili Grcima i Cincarima koji su se rodili i odrasli među Turcima po varošima.

[15] Napisao ga Vuk. - *Prev.*

[16] U cijeloj Arbaniji vrši se krvna osveta na isti način i u istim prilikama kao i u Crnoj Gori, tako da se pomišljalo da su je Crnogorci od Arnauta, ili ovi od Crnogoraca primili. Ali je moguće da je kod oba naroda u istim prilikama sama od sebe postala.

[17] Ovo drugo 50 dukata nema u izdanju toga zakona od D. Medakovića. - *Prev.*

[18] Ovako se obično kaže, a ako se za majku ne može baš što dobro reći, to daje povoda za šalu i smijeh.

[19] Zima je tamo obično kišovita, i voda, koje zbog zime u ovo doba u drugijem krajevima nema, ovdje teče potocima.

[20] Svaki svat, kao i svaki drugi koji je pozvat donese od svoje kuće raznoga jela i pića. Neki časnici npr. donesu živoga ili pečenoga ovna, drugi prase, kuvana mesa, kolača itd. a svaki donese i pogaču i vina ili rakije. Sve ono prikazuje javno čauš pri trpezi u šali. Kad npr. hoće da prikaže živoga ovna, kome su obično na rogove nabijene jabuke, a čelo mu navarakleisano, on se kao uplaši, i strašljivo pita kakva je ovo životinja? - prase prikaže kakvijem drugijem smiješnijem imenom npr. vodeni pacov itd.

[21] Kod turske vlastele u ovijem krajevima, koja je gotovo sva od isturčenijeh Srba, traje svadba tri do četiri nedjelje; ali se ne igra i ne pjeva, osim ako to ne čine hrišćani koje od svojih podanika često u velikom broju pozivaju. Njihove najmilije zabave u ovakijem prilikama jesu trke na konjima, o čemu se i u narodnijem pjesmama pjeva, i trke pješke. Nekad se priređuje i puzanje uz drvo. Za to se izbere najviša jela ili bukva, oguli se kora i namaže se sapunom i lojem. Na vrhu se pritvrdi nekoliko aršina crvene čohu, i ko bude sretan da se uspuže i skine čohu, dobija je kao nagradu. Radi toga se iskupe iz čitave okoline ponajviše Turci i Cigani. Svaki objesi o vrat obično torbu s pepelom kojim od vremena na vrijeme posipa ruke. Svatovi posmatraju do koje se visine najbolji puzač mogao uspjeti. Često biva da tako drvo ostane još dugo poslije svadbe, dok se ne nađe kakav koji se mogne uspuzati do vrha.

[22] U 50. str. 306 II knj. beogradskog izdanja. - *Prev.*

[23] Ovo piće, koje se u Srbiji najviše peče od šljiva, istina je slabo, ali ipak opija, i ranjenici su od njega prvijeh dana tako opijeni, da ništa za sebe ne znaju, i po njihovijem ranama brljaju, traže zrno, i vrše svakojake operacije, i da oni ne daju od sebe nikakva znaka bola.

[24] Najsvetija zakletva Srkinjama je: "Tako mi živ bio brat!"

[25] Docnije je Vuk našao prave ovake narikače u Kastelima (kod Spljeta); v. Rječnik z. v. narikača. - *Prev.*